

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ ЖАҲОН ТИЛЛАРИ
УНИВЕРСИТЕТИ**

ОЙДИН МЎМИНОВА

**ЎЗБЕК ТИЛИДА МАНСАБ
ВА УНВОН НОМЛАРИНИНГ
ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ТАРКИБИ**

ТОШКЕНТ – 2009

О.Мўминова. Ўзбек тилида мансаб ва унвон номларининг лексик-семантик таркиби. –Т.: «Aloqachi», 2009, 128 бет.

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришуви натижасида мансаб ва унвон номларини англатувчи сўзлар таркибида ҳам, улар ифода этган маъноларда ҳамда вазифаларда ҳам ўзгаришлар юз берди. Ушбу монографияда ўзбек тилидаги мансаб ва унвон номлари, уларнинг тарихи, шаклланиш, ривожланиш ва бойиш тенденциялари, бунга сабаб бўлувчи омиллар тадқиқ қилинган.

Монография тилшуносларга, аспирант ҳамда магистрантларга мўлжалланган, шунингдек, ушбу ишдан ўзбек филологияси факультетларида ўқитиладиган «Ҳозирги ўзбек тили» фанининг «Ўзбек тили лексикологияси» бўлимини ўтишда қўшимча материал сифатида фойдаланиш мумкин.

Масъул муҳаррир: Э.А.Бегматов – филология фанлари доктори,
профессор

Тақризчилар: Д.Худойберганава – филология фанлари номзоди;
Б.Қораева – педагогика фанлари номзоди

ISBN 978–9943–326–51–4

© «Aloqachi» нашриёти, 2009.

СЎЗ БОШИ

Ўзбек тилининг луғавий тизимларини ўрганиш бўйича кейинги йилларда бир қатор ишлар қилинди. Ўзбек тили лексикасини умумий тарзда тавсифлаш,¹ лексик қатламлар² ёки алоҳида ёзувчи асарлари лексикасини³ ҳамда шахс номларини⁴ ўрганишга бағишланган ишлар шулар жумласига киради.

Охирги пайтларда тил лексикасини систем таҳлил қилишга қаратилган ишларнинг пайдо бўлгани диққатга моликдир.⁵ Булар орасида луғавий микромайдонларни текширишга алоқадор тадқиқотларни⁶ ҳам таъкидлаб ўтиш ўринлидир. Шунингдек, 1960–1990-йилларда ўзбек тилининг терминологик тизимини тадқиқ қилишга катта эътибор берилди ва натижада жиддий ишлар юзага келди.⁷ Буларнинг барчаси ўзбек тили лексикологияси, семасиологияси ва терминологияси эришган сезиларли ютуқлардир. Аммо шу билан бирга, ўзбек тили лексикасининг бир қатор томонлари ҳали ҳам ўз тадқиқотчиларини кутмоқда, бошқалари эса яна чуқурроқ таҳлил қилишга муҳтождир. Ўзбек тили лексикасининг баъзи микро-тизимлари, мавзуий ҳамда луғавий-семантик гуруҳлари, айниқса, умумистеъмолдаги лексемалар билан илмий терминология орасидаги, замонавий лексика билан тарихий лексик фонд орасидаги муносабатларни ифода қилувчи сўз қатламлари махсус тадқиқотларга муҳтож, жумладан, ўзбек тилидаги мансаб ва унвон

¹ Камол Ф. Ўзбек тили лексикаси. –Т.: ЎзФА нашр., Пинхасов Я. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Т.: «Ўқитувчи», 1969.

² Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. –Т.: «Фан», 1985.

³ Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. –Т.: «Фан», 1983.

⁴ Данияров Р. Заимствование русско-интернациональных имен узбекским языком: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. –Т., 1967; Абдиев М. Ўзбек тилида шахс номларининг аффиксал усул билан ясалиши. Филол. фанлари номзоди ... дис. автореф. –Т., 1991.

⁵ Нарзиева М. Семантическая структура имен существительных возрастной характеристики лица в узбекском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. –Т., 1992; Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. –Т.: «Ўқитувчи», 1995.

⁶ Искандарова Ш.М. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайdonи): Филол. фанлари д-ри ... дис. автореф. –Т., 1999.

⁷ Иброхимов С. Фарғона шевалярининг касб-хунар лексикаси. –Т.: ЎзФА нашр., 1959; Данияров Р. Техническая терминология узбекского языка на современном этапе: Автореф. дис. ... д-ра. филол. наук. –Т., 1982; Дадабаев Х. Военная лексика в староузбекском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. –Т., 1981.

номлари ҳам мана шундай тадқиқ қилишни талаб қилувчи муаммолар қаторига киради.

Кузатишлардан, ҳозирги ўзбек тилида 2000 дан ортиқ мансаб ва унвон номлари мавжудлиги аниқланди. Ўзбек тили лексикасининг ушбу микротизими моҳиятан мураккаб ҳодиса бўлиб, бир томондан, ўзбек тилининг тарихий лексикаси билан, иккинчи томондан, ҳозирги давр луғавий фонди билан, учинчи томондан, ўзбек тили илмий терминологияси фонди билан, тўртинчи томондан эса номлаш қонуниятлари, яъни ономазиология соҳаси билан алоқадордир. Бунинг устига Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейинги даврда ўзбек тили лексикасининг бир қатор соҳаларида, айниқса, илмий терминологиясида бўлгани каби мансаб ва унвон номлари таркибида, улар ифода қилувчи маъноларда ҳамда вазифаларда ўзгаришлар юз берди. Чунончи, авваллари истеъмолдан чиққан бир қатор номлар қайта истеъмолга кирди (вазир, котиб, маъмур, ҳоким) ёхуд аксинча, қўлланишда бўлган баъзи номлар истеъмолдан чиқди ва архаик фондга ўтди (министр, секретарь, редактор). Ҳозирда бир қатор мансаб ва унвон номларининг қўлланишида вариантдорлик, дублетлилик кучли бўлиб, улар ўртасида «яшаб қолиш» учун кураш кетмоқда.

Ўзбек тили лексикасида юз бераётган мазкур мураккаб ўзгариш ва ривожланиш жараёнларини ўрганиш ҳамда илмий умумлаштириш маълум илмий-назарий ва амалий қимматга эгадир. Ушбу ишда ўзбек тили лексикасидаги мансаб ва унвон номлари микроғуруҳининг луғавий, маъновий ва вазифавий хусусиятлари монографик планда тадқиқ этилди.

Ишнинг назарий ҳулосалари ва илмий ечимлари ўзбек тили лексикологияси, семасиологияси, терминологиясининг, шунингдек, ўзбек тилида иш юритиш соҳасининг баъзи муаммоларини ҳал этишда, бу соҳалар бўйича назарий тадқиқотлар олиб бориш, дарслик ва қўлланмалар тузишда фойдали бўлиши мумкин. Тадқиқотда ҳозирги ўзбек тилидаги мансаб, унвон номлари ўрганилган, шунингдек, ишнинг фактик материаллари ўзбек тили тарихи ва ҳозирги даврга оид лексикографик манбалардан, тарихий ёзма манбалардан, бадий адабиётлардан, расмий услуб ва иш юритишга доир ёзма матнлардан, махсус маълумотномалар, рўйхатлардан, матбуот саҳифаларидан тўпланган.

Шу билан бирга, ушбу монографиямизни тайёрлашда ўз маслаҳатларини берган филология фанлари докторлари, профес-

сорлар Р.Дониёров, Н.Рахмон, Х.Дадабоев ҳамда Э. Бегматовларга миннатдорчилигимизни билдирамыз.

МАНСАБ ВА УНВОН НОМЛАРИНИНГ ЎРГАНИЛИШИГА ДОИР

Ўзбек тили лексикаси қатор ишларнинг тадқиқот объекти бўлганлиги юқорида қайд этилди. Шунингдек, ўзбек тили лексикасининг турли қатламлари, хусусан, қатор соҳалар атамалари тизимларини ўрганишга бағишланган ишлар ҳам анчагина. Аммо ҳозирги ўзбек тилидаги мансаб ва унвон номларини билдирувчи лексемалар алоҳида тадқиқ объекти бўлган эмас. Мансаб ва унвон номларини тадқиқ этиш борасида, умуман, бир қанча ишлар амалга оширилган. Лекин бу мавзу диахрон аспектда ёритилган.

Н.В.Хаников, Д.Н.Логофет Бухоронинг бошқарув тизимидаги мансаб ва унвон номларини ўрганиб, жадваллаштиришган.⁸ Бирок А.А.Семенов ушбу жадвалда берилган мансаб ва унвонни билдирувчи сўзлар тўлиқ эмаслигини ва аниқ изоҳланмаганлигини қайд этади ҳамда камчилик ва нуқсонларни тўлдиришга уринган.⁹ М.Й.Йўлдошевнинг ишида Хива хонлари архиви тадқиқ этилган бўлиб, унда Хиванинг давлат бошқарув тизимида оид мансаб ва унвон номлари ўрганилади, уларнинг вазибалари изоҳланади.¹⁰ Хива хонлигида мавжуд бўлган мансаб ва унвон номларини тадқиқ этишга бағишланган ишлардан яна бири Н.А.Баскаков томонидан амалга оширилган бўлиб, бунда олим унвон номларини олти гуруҳга ажратиб ўрганган.¹¹ Х.Дадабоев олиб борган тадқиқотларда ҳам эски ўзбек тилида қўлланган мансаб ва унвон номларига муносиб ўрин ажратилган.¹² Ўзбек тили тарихида қўлланган

⁸ Хаников Н. Описание Бухарского ханства. –СПб., 1843; Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. –Т.1. –СПб., 1911.

⁹ Семенов А.А. Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях носителей их в средневековой Бухаре. –М.-Л., 1948. –Т.5. –С.137-153; Семенов А.А. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени// Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. Труды. -1954. Т. XXV. Вып.2. –С.3-75.

¹⁰ Йўлдошев М.Й. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши. –Т.:Ўздавнашр., 1959.

¹¹ Баскаков Н.А. Титулы и звания в социальной структуре бывшего хивинского ханства//Сов.порокология. 1989. №1. –С.63-70.

¹² Дадабаев Х. Военная лексика в староузбекском языке//Проблемы лексики староузбекского языка. – Т.: «Фан», 1990. –С.6-84; Дадабаев Х. Общественно-

юримдик терминлар О.Турсунова томонидан тадқиқ қилинди. Ушбу ишда ўтмишда бўлган баъзи мансаб ва унвон номлари ҳақида айрим фикрлар айтилган.¹³

Демак, ўзбек тилидаги мансаб ва унвон номлари диахрон планда умумий тарзда тадқиқ этилган бўлиб, ҳозирги ўзбек тилидаги мансаб ва унвонни англлатувчи сўзлар монографик планда ўрганилмаган, алоҳида тадқиқот объекти бўлмаган.

Мансаб лексемаси «Ўзбек тили изоҳли луғати»да қуйидагича изоҳланади: *мансаб, амал, масъул вазифа; лавозим*.¹⁴ Бу таърифта **мансаб** термини асли русча должность сўзининг қуйидаги маъносини, ифодалаш мақсадида қўллаб келинганлиги қайд этилган: «*Хизматдаги мавқе, бирор муассаса, корхона ва шунга ўхшаш жойлардаги ўрин, шу билан боғлиқ хизмат бурчлари*».¹⁵ Бу тушунча ўзбек тилида, шунингдек, лавозим, вазифа, ўрин каби лексемалар синоними сифатида қабул қилинади.

Қайд этилган тушунча, масалан, қозоқ тилида «*қызмет, лауазым*»,¹⁶ қирғиз тилида «*кызмат, орун, кызмат орну, мундет*»,¹⁷ туркман тилида «*везите*»,¹⁸ турк тилида «*görev, «vazife, iş; mevki*»,¹⁹ татар тилида «*хезмат, хезмат урыны, вазифа*»,²⁰ озарбайжон тилида «*вазифа, гуллуғ*»,²¹ тожик тилида «*вазифа, хизмат*»²² тарзида ифодаланганлигини кўриш мумкин. Келтирилган далиллардан фақат туркман тилида «*должность*» маъноси «*везите*» сўзи орқали синонимларсиз қўлланилаётганлиги маълум бўлади.

Айни шундай синонимик ҳолатни русча «*звание*» сўзининг ўзбек ва бошқа туркий тиллардаги муқобиллари мисолида яққол кўриш мумкин. Масалан: ўзбек тилида «1) *унвон, фахрий ном*; 2) *мансаб, мартаба; рутба, унвон; табақа, тоифа рутбаси*»;²³ қозоқ тилида «1) *офиц. атақ, ат, лауазым, дареже*; 2) *лауазым*;

политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI–XIV вв. –Т.: «Ёзувчи», 1991.

¹³ Турсунова О.Ф. Ўзбек давлатчилиги тарихида қўлланилган ҳуқуқий терминларнинг лисоний тадқиқи. Филол. фанлари номзоди ... дис. автореф. –Т., 2007.

¹⁴ ЎТИЛ. –Ж. I –Т.: ЎЗМЭ Дав. илм. нашр. 2006. –Б.539.

¹⁵ Словарь русского языка. –Т. I. –М.: Гос. изд. ин. и нац. словарей, 1957. –С.573.

¹⁶ Русско-казахский словарь. –М.: Гос. изд. ин. и нац. словарей, 1954. –С.166.

¹⁷ Русско-киргизский словарь. –М.: Гос. изд. ин. и нац. словарей, 1957. –С.171.

¹⁸ Русско-туркменский словарь. –М.: Гос. изд. ин. и нац. словарей, 1956. –С.150.

¹⁹ Словарь турецкого языка. –М.: Сов. Энцикл., 1972. –С.194.

²⁰ Русско-татарский словарь. –М.: Рус. яз., 1984. –С.138.

²¹ Русско-азербайджанский словарь. –Баку: Изд. Азерб. ССР, 1956. –С.275.

²² Русско-таджикский словарь. –М.: Рус. яз., 1985. –С.228.

²³ Русча-ўзбекча луғат. –Т.2. –Т.: ЎЗСЭ, 1984. –Б.357.

3) эск. *атақ; тектілік (табақа); шен (чин)*»,²⁴ қирғиз тилида 1) «*наам, атак; 2) ҳарб. наам; 3) эск. (табақа) наам*»;²⁵ туркман тилида «1) *ат; 2) ҳарб. ат, дереже; 3) эск. (табақа) гаглак, везине, дереже*»;²⁶ турк тилида «1) *ınvan; rāye; rütbe; 2) эск. князлик унвони – prens ınvanı*»;²⁷ татар тилида 1) «*исем; 2) звание; эск. чин, дараже*»;²⁸ озарбайжон тилида «1) *ад; илм. унвон; 2) рутба, вазифа; көһп. силк, зумра* мешчан. унвони»;²⁹ тожик тилида «1) *ном, унвон; 2) эск. табақа, силк; эск. (титул) унвон; 3) ск. (чин) рутба, мансаб, мартаба*»³⁰

Келтирилган мисоллардан аён бўладики, русча «звание» тушунчасини ифодалашда, чунончи, ўзбек тилида яна **мансаб** лексемасидан фойдаланилган ва натижада полисемияга йўл кўйилган. Айни шундай ҳолат, яъни ўзбекча **мансаб** сўзининг русча «сан» маъносида қўлланаётгани ҳам талабга тўла жавоб бера олмайди. «Сан» сўзининг муқобили сифатида яна шу **мансаб** лексемасидан фойдаланилган. Келтирилган далиллардан фақат **мансаб** лексемаси бирдан ортиқ тушунчани ифодалаш мақсадида қўлланиб келинаётганлиги маълум бўлмоқда. Масаланинг моҳиятидан ва ҳар қандай терминнинг тушунчани тўғри ва аниқ ифодалаш лозимлиги талабидан келиб чиқиб, русча «должность» маъносини ифодалаш мақсадида фақат **мансаб** лексемасини қўллаш маъқул кўрилди.

Унвон сўзи ҳақида ҳам алоҳида тўхтаб ўтиш лозим бўлади. Маълумки, **унвон** лексемаси русча «звание, сан, титул»³¹ маъноларини ифодалаш учун ишлатилади. Бу хилдаги синонимия, табиийки, бирор тушунчани тўғри ва аниқ ифодалаш учун хизмат қила олмайди. Шунинг учун тадқиқотда **унвон** лексемасининг фақат «*Бирор ши-фаолият соҳасидаги алоҳида хизматни ёки мутахассислик даражасини расман эътироф этадиган, ваколатли органлар томонидан белгиладиган ва берилдиган ном*»³² маъноси назарда тутилади. **Унвон** лексемасининг айни шу маънода қўлланилаётганлигини қуйидаги мисоллар тасдиқлай олади:

²⁴ Русско-казахский словарь. –С.288.

²⁵ Русско-киргизский словарь. –С.223.

²⁶ Русско-туркменский словарь. –С.207.

²⁷ Русско-турецкий словарь. –С.270.

²⁸ Русско-татарский словарь. –С.182.

²⁹ Русско-азербайджанский словарь. –С.372.

³⁰ Русско-таджикский словарь. –С.319.

³¹ Словарь русского языка. –Т.1. –М.:Гос.изд.ин. и нац. словарей. –С.823.

³² ЎТИЛ. –Ж.4. 2008. –Б.288.

Ўзбекистон Қаҳрамони унвони, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган артист унвони, Ўзбекистон Республикаси фан арбоби унвони, Ўзбекистон Республикаси халқ шоири унвони каби.

Титул термини ҳам алоҳида диққат талаб қилади. У аслида латин тилидан қабул қилинган бўлиб, «*titulus – фахрий унвон, шарафли ном (conjugis O; sapientis C)*»³³ деган маънони англатади. Рус тилининг тўрт жилдли изоҳли луғатида унга шундай таъриф берилган: «*Маълум титуллаштиришни даркор этгувчи хизмат борасида эришилган ёки наслий фахрли унвон (жаноби олийлари, тақсири олам, улуг мартабали ва б.) //Хизмат турига, ижтимоий ҳолатига ёхуд қандайдир ажралиб турувчи хусусиятларига нисбатан бериладиган кимнингдир, ниманингдир номи (одамда юқори фахрий ном)*».³⁴

Айрим туркий тилларда титул лексемаси айнан ишлатилади. Масалан: козоқ тилида «*титул*»,³⁵ қирғиз тилида «*титул*»,³⁶ туркман тилида «*титул*»,³⁷ татар тилида «*титул*»,³⁸ озарбайжон тилида «*титул*».³⁹ Ўзбек тилида эса бу тушунча, асосли равишда, **унвон** лексемаси билан ифодаланиб келмоқда.

Рус тилида «*степень*» мавжуд бўлиб, у илмий даража маъносини ифодалайди. Шу нуқтаи назардан, ўзбек тилида қўлланаётган «**филология фанлари доктори, филология фанлари номзоди**» каби тушунчаларни ифодалашда **даража** лексемаси русча терминнинг маъносини тўлиқ ифодалай олади. Илмий даража олий ўқув юртлари кенгашида ва илмий-тадқиқот муассасаларининг ихтисослаштирилган кенгашида берилади ҳамда Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссияси томонидан тасдиқланади. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг илмий даражани англлатувчи **номзод, доктор** сўзларидан ташқари **бакалавр, магистр** илмий даражалари ҳам жорий этилди.

Илмий унвон эса педагогик ёхуд илмий тадқиқот ишларига қараб илмий ходимларга берилади. Олий ўқув юртларида **ассистент, катта ўқитувчи, доцент, профессор**, илмий-тадқиқот

³³ Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. –М.:Рус.яз., 1976. –С.1016.

³⁴ Ўша асар. –Т.4. –Б.504.

³⁵ Русско-казахский словарь. –С.814.

³⁶ Русско-киргизский словарь. –С.858.

³⁷ Русско-туркменский словарь. –С.767.

³⁸ Русско-тагарский словарь. –С.629.

³⁹ Русско-азербайджанский словарь. –С.719.

муассасаларида **кичик илмий ходим, катта илмий ходим, профессор** каби илмий унвонлар таъсис этилган.

Демак, **унвон** дейилганда, диахрон аспектда ҳукмдорлар томонидан алоҳида хизмат кўрсатган кишиларга бериладиган ва мерос бўлиб ўтадиган ном тушунилади. Синхрон аспектда **унвон** давлат томонидан кўрсатган хизматлари, фидокорлиги учун бериладиган, аммо мерос бўлиб ўтмайдиган ном англашилади. Ҳозирги ўзбек тилидаги унвон номларини қуйидагича гуруҳлаштириш мумкин:

- 1) олий унвон;
- 2) фахрий унвон;
- 3) махсус унвон.

Олий унвон Ўзбекистон Республикаси томонидан берилувчи энг юксак унвон бўлиб, бундай унвонга Ватан учун катта хизмат кўрсатган шахс сазовор бўлади. Бундай унвон жумласига **Ўзбекистон Қаҳрамони** киради.

Фахрий унвон ўз соҳасида кашфиётлар яратиб, ўз йўналиши ва услубини кашф этган шахсларга берилади. Бунда фахрий унвон соҳиббининг умумий мутахассислиги назарда тутилади. Масалан, **Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган спортчи унвони** спортнинг ҳар хил турлари учун: кураш, шахмат, теннис ва ҳоказо турлари бўйича ютуққа эришган спортчиларга берилади. Ўзбек тилида қўлланилувчи фахрий унвонлар қуйидагилар: **Ўзбекистон Республикаси санъат арбоби, Ўзбекистон Республикаси фан арбоби, Ўзбекистон ифтихори, Ўзбекистон Республикаси халқ артисти, Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Ўзбекистон Республикаси халқ рассоми, Ўзбекистон Республикаси халқ шоири, Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси, Ўзбекистон Республикаси халқ ҳофизи, Ўзбекистон Республикаси халқ устаси, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган алоқа ходими, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган артист, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган журналист, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган ирригатор, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган ихтирочи ва рационализатор, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган қишлоқ хўжалик ходими, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган фуқаро авиацияси ходими, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган қурувчи, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган иқтисодчи, Ўзбекистон Респуб-**

ликасида хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган пиллачи, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган саноат ходими, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган соғлиқни сақлаш ходими, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган спортчи, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган спорт устози, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган халқ таълими ходими, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган транспорт ходими, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган чорвадор, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган юрист⁴⁰ каби.

Махсус унвонлар муайян соҳанинг тор йўналиши бўйича бериладиган унвонлардир. Масалан, божхона органларининг мансабдор шахсларига эгаллаган лавозимларига қараб бериладиган махсус унвонлар:

– кичик бошлиқлар таркиби: божхона хизматининг старшинаси;

– ўрта бошлиқлар таркиби: божхона хизматининг кичик лейтенанти, божхона хизматининг лейтенанти, божхона хизматининг капитани;

– катта бошлиқлар таркиби: божхона хизматининг майори, божхона хизматининг подполковниги, божхона хизматининг полковниги;

– олий бошлиқлар таркиби: божхона хизматининг генерал-майори, божхона хизматининг генерал-лейтенанти, божхона хизматининг генерал-полковниги.

Ёхуд Давлат солиқ хизмати органлари мансабдор шахсларига бериладиган махсус унвонлар:

– солиқ хизматининг бош давлат маслаҳатчиси

– солиқ хизматининг I даражали давлат маслаҳатчиси

– солиқ хизматининг II даражали давлат маслаҳатчиси

– солиқ хизматининг III даражали давлат маслаҳатчиси

– солиқ хизматининг I даражали маслаҳатчиси

– солиқ хизматининг II даражали маслаҳатчиси

– солиқ хизматининг III даражали маслаҳатчиси

– солиқ хизматининг I даражали инспектори

– солиқ хизматининг II даражали инспектори

– солиқ хизматининг III даражали инспектори

⁴⁰ Янги Ўзбекистоннинг етти зафарли йили. –Т.:Шарқ, 1999. –Б. 34-35.

– солиқ хизматининг инспектори.⁴¹

Шунингдек, ҳарбий унвонлар, илмий унвонлар ҳам махсус унвонлар ҳисобланади.

Эски ўзбек тили ва ҳозирги ўзбек тилидаги мансаб ва унвон номлари ўртасида маъно ва вазифа жиҳатдан муайян тафовутлар бор. Эски ўзбек ва ҳозирги ўзбек тилларида фақат мансаб тушунчасини ифодаловчи лексемалар мавжуд: **муҳрдор, вазир, ҳоким, илмий котиб** ва ҳ. Шу билан бирга, давлатни бошқариш тизимида оид у ёки бу мансабни ёхуд унвонларни билдирувчи бир лексемали номлар эски ўзбек тилида ҳам мавжуд бўлган. Бундай лексемалар жумласига **амир, бек, маҳдум, подшо(х), понсад, халифа, хон, хоқон, шайхулислом, шаҳаншоҳ, элчи** кабиларни киритиш мумкин.

Ҳозирги ўзбек тилидаги унвон номлари эса бундай хусусиятга эга эмас, яъни унвон номлари мансаб тушунчасини англатмайди.

Эски ўзбек тилида фақат унвонларни ифодаловчи лексемалар мавжуд бўлган. Масалан, **султон, баҳодир сайид** кабилар фақат унвон маъносида ишлатиб келинган: **Қилди султони Бухоро Маҳмуд, Оғаси кўнглин ўзидин хушнуд (29, 65); Ўзи султони Баҳодир Маҳмуд, Ҳазрати ҳақни қилай деб хушнуд (29, 271).**

Ўзбек тилида шундай махсус лексемалар мавжудки, улар аёлларга нисбатан ишлатилади. Масалан: **қиролича**⁴² сўзи, биринчидан, олий ҳокимиятни мерос тариқасида ўз қўлида тутувчи аёл киши маъносида қўлланишини қуйидаги мисол тасдиқлай олади: **Биз Англия қироличаси, Япония сармоядорларининг қанча мол-мулки борлигини биламиз (41, 2).**

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида мазкур лексеманинг **қирол қизи** маъноси ўз ифодасини топмаган. Ваҳоланки, **қиролича** лексемаси айни шу маънони ифода қилиш учун ҳам хизмат қилади. Масалан: **Қиролича Диана Парижда фожеали ҳалок бўлди (41, 4).**

Аёл кишиларга нисбатан ишлатилаётган мансаб ёхуд унвонларни ифодаловчи номлар жумласига **маликани** ҳам қўшиш мумкин. Чунки у диахрон планда матлақ ҳокимлик қилувчи аёл ҳукмроннинг унвони ва шу унвонга эга бўлган аёл киши ёхуд подшоҳ оиласига мансуб аёл маъноларида қўлланган. **Ўтмишда**

⁴¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ хизмати тўғрисида Қонун. –Т.:Тошкент Давлат солиқ Бош бошқармаси. Сервиз маркази, 1998. –Б.29-30.

⁴² Узбекско-русский словарь. –М.:Гос.изд.ин. и нац. словарей, 1959. –С.615.

Нодиранинг ҳукмрон малика бўлиб келганлигини яхши биламиз:... Андижон ҳокимининг қизи, Марғилон ҳокимининг хотини Моҳлар ойим тез фурсатда мамлакат маликаси даражасига кўтарилади (12, 80).

Тилларда, жумладан, ўзбек тилида ҳам шундай мансаб ва унвонларни ифодаловчи лексемалар қўлланганки, улар муайян минтақалар бўйича фарқланган. Масалан: Ўзбекистон ҳудудида мансаб ва унвонларни ифодаловчи **подшоҳ**, **хон** каби лексемалардан фойдаланилиб келинган. Европа давлат тизимидаги олий ҳокимият ҳукмронларини билдирувчи **цезарь**, **кайзер**⁴³ каби лексемаларидан фойдаланилган. Масалан, Россияда **цезарь** лексемасининг ўзгартирилган шакли, яъни **царь** шакли қўллана бошлаган.

Ҳозирги босқичда турли мамлакатларда олий ҳукмдорлар номларини ифодалаш мақсадида хилма-хил лексемалардан фойдаланилади: ҳозирга қадар Испания, Англия, Нидерландия, Иордания каби мамлакатларда **кирол** (аслида король сўзидан) Саудия Арабистонида **подшоҳ**, Қувайт давлатида **амир** каби фарқланувчи сўзлар ишлатиб келинмоқда. Непал давлатининг олий ҳукмдори эса ўзбек тилида **подшо** лексемаси билан ифодаланмоқда. Бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин. Лекин шуларнинг ўзиёқ мансаб ва унвонлар тушунчалари ҳар қайси минтақада ўзига хос лексемалар билан ифодалаб келинаётганлигидан далолат беради.

Демак, **мансаб** лексемаси давлат тизимида бирор бир амални эгалловчи ва бошқарувчи шахснинг мавқеини англатади.

Унвон лексемаси давлат томонидан алоҳида хизмат кўрсатган кишиларга бериладиган, мерос бўлиб ўтмайдиган номни билдиради. Эски ўзбек тилидаги мансаб ва унвон номларидан фарқли ўлароқ ҳозирги ўзбек тилида қўлланилувчи мансаб ва унвон номлари ўртасида муайян чегара мавжуд

⁴³ Kaiser «император» (М.Фасмер. Этимологический словарь русского языка. –Т.4. – М.:Изд.Моск.Ун-та, 1973. –С.291.)

1 боб. МАНСАБ ВА УНВОН НОМЛАРИНИНГ МАВЗУИЙ-МАЪНОВИЙ ГУРУХЛАРИ

1-§. Мансаб ва унвон номларининг мавзуий гуруҳлари

Муайян соҳалар лексемаларини чуқурроқ ўрганиш, унинг тараққиёт қонуниятларини белгилаш, тилнинг луғавий тизимидаги ўрни ва аҳамиятини аниқлаш мақсадида тил лексикасини мавзуий гуруҳлар асосида тадқиқ қилишга алоҳида эътибор берилмоқда. У ёки бу соҳага оид луғавий бирлик терминларини мавзу гуруҳларига ажратишнинг аҳамияти катта эканлигини В.П.Даниленко,⁴⁴ Д.С.Лотте⁴⁵ кабилар ўз ишларида қайд этиб ўтишган. Бирор соҳага тегишли лексемаларни мавзуий гуруҳларга бўлиб ўрганиш, шу соҳа терминларининг умумий бойлигини яққол намоён этишга, унинг хазинаси қандай лексемалардан иборат эканлигини кўрсатишга, уларнинг ясалишини аниқлашга ҳамда луғавий-маъновий жиҳатдан ўзаро алоқасини очиб беришга ёрдам беради. Бу ҳақда Э.Бегматов шундай ёзади: «Сўзларни тематик гуруҳларга ажратиш муайян халқ тилида қайси соҳаларга оид лексиканинг бой ёки камбағаллигини белгилашга имкон беради. Халқнинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти, хўжалиги, социал-маданий турмуши, диний қарашларига оид маълумотлар сўзнинг тематик гуруҳларида равшан ифодаланади.»⁴⁶ Шу нуқтаи назардан, ўзбек тилидаги мансаб ва унвон номларини тадқиқ этиш алоҳида аҳамият касб этади.

Маълумки, мансаб ва унвон номларини ифодаловчи лексемалар бевосита давлатнинг ижтимоий-сиёсий тузуми билан боғлиқдир. Зеро, давлатни бошқариш, ҳарбий сиёсатни амалга ошириш, ўзга давлатлар билан алоқа қилиш каби омиллар шуни тақозо этади. Жамиятнинг ижтимоий муносабатларини кўрсатувчи кишиларнинг мансаб ва унвонлари халқ, миллатнинг давлат билан муносабатини кўрсатувчи белги ҳисобланган. Ҳар бир давлатнинг олий ва маъмурий бошқарувчиси бўлган. Шу билан бирга, юқори ҳоким

⁴⁴ Даниленко В.П. Русская терминология. –М.: «Наука», 1977.

⁴⁵ Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. –М.: «Наука», 1982.

⁴⁶ Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. –Б.121.

саройи қошида мансабдор шахслар, ҳарбий саркардалар, диний арбоблар, суд ишларини юритиш, солиқ тизимини бошқариш билан шуғулланувчи кишилар бўлган. Табиийки, уларнинг барчаси ўзига хос номлар билан аталган.

Ўзбек тилида мавжуд бўлган мансаб ва унвон номларини ифодаловчи лексемаларни, асосан, қуйидаги мавзуй-маъновий гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Давлат бошқарувида оид мансаб ва унвон номлари.
2. Ҳарбий соҳага оид мансаб ва унвон номлари.
3. Ҳуқуқ тизимига оид мансаб ва унвон номлари.
4. Солиқ тизимига оид мансаб ва унвон номлари.
5. Фан ва таълим тизимига оид мансаб ва унвон номлари.
6. Диний мансаб ва унвон номлари.

Қуйида буларнинг ҳар бирига алоҳида-алоҳида тўхтаб ўтилади.

1. 1. Давлат бошқарувида оид мансаб ва унвон номлари

Чегараланмаган даражадаги олий ҳукумат юқори табақадаги ҳукмдорлар қўлида бўлган. Бироқ бундай шахс давлатни бошқаришни йўлга қўйиш мақсадида ўзига хос давлатни бошқариш аппаратини тузган. Бу аппаратда олий ҳукмдорнинг энг ишончли кишилари муайян ишларни юргизганки, улар турли мансаб ва унвонларга эга бўлишган (булар айна шу олий ҳукмдор томонидан тайинланган ёхуд инъом этилган). Табиийки, уларнинг барчаси махсус лексемалар билан ифодаланган.

Тарихий тараққиёт натижасида давлатни ва ҳокимиятни бошқариш тизимида тубдан ўзгаришлар рўй берган. Олий ҳукмдорнинг чекланмаган ваколати республика ташкил топгач тугатилган. Айнан Ўзбекистон тарихи нуқтаи назаридан эса хонлик ва амириликдан сўнг Россия истилоси натижасида генерал-губернаторликлар ташкил қилинган. Шунга мувофиқ равишда давлат бошқаруви тизимида ҳам ўзгаришлар юзага келган. Октябрь тўнтарилиши ҳам ҳокимиятни бошқарувчи аппаратларнинг қайтадан шаклланишига сабаб бўлган.

Ўзбекистоннинг мустақил республика деб эълон қилиниши муносабати билан давлат бошқаруви аппаратида ислохотлар ўтказилди. Шу боис, ҳокимият бошқаруви тизимидаги хизматчиларнинг мансаб ва унвонларининг номлари ҳам ўзгартирилганки, бу мансаб ва унвон номларини тадқиқ этиш,

айниқса, муайян вазифага эга бўлган шахснинг ваколатини белгилловчи ҳозирги замонда қўлланувчи лексема билан айна вазифани ўтмишда қандай сўз билан ифодаланганлигини қиёслаш муҳим аҳамиятга эга.

Давлат бошқаруви тизимига оид мансаб ва унвон номлари гуруҳини кичикроқ гуруҳларга ажратиш мазкур мавзуй гуруҳ ҳақида тўлиқроқ тасаввур ҳосил қилишга имкон туғдиради. Булар қуйидагилардир:

- а) давлат бошлиғининг мансаб ва унвон номлари;
- б) маъмурий-бошқарув тизимидаги мансаб ва унвон номлари.

1. 1. А. Давлат бошлиғининг мансаб ва унвон номлари

Маълумки, давлат ва ҳокимият бошқарувидаги асосий ваколат давлат бошлиғининг зиммасига юклатилади. Давлат ва мамлакатнинг тараққиёти, фаровонлиги давлат бошлиғининг қарори ёки фармонлари воситасида амалга ошади. Шунинг учун давлат бошлиғининг номларини хронологик тартибда ўрганиш ушбу мансабнинг ўзига хос жиҳатларини намоён этади.

Тарихий манбалар, ёзма ёдгорликлардан маълум бўлишича, ҳозирги Марказий Осиё ҳудудидаги давлатнинг олий ҳукмдори **хоқон, хон, халифа, подшоҳ, шоҳ, шаҳаншоҳ, султон, амир** каби номлар билан аталиб келинган.

Қуйида ушбу давлат бошлиғини ифодаловчи лексемалар таҳлил қилинади. Чунки бу лексемаларнинг баъзилари ҳозирда бадий асарларда бадий услубнинг талаби билан ишлатилади. Айримлари эса сўзлашув услубига хос.

Хон//хоқон лексемаси туркий қабила ҳамда мўғул халқларининг йирик қабилавий бирлашмалари ёхуд давлатларни бошқарган шахсга нисбатан ишлатилган. **Хоқон** термини биринчи марта эрамизнинг 312-йилига оид хитой йилномаларида қайд қилинган.⁴⁷ Олимларнинг гувоҳлик беришларича, **хон ва хоқон** лексемалари аслида хитойча бўлиб, «*хун*», яъни «*олий ҳукмдор*» ва «*ке-хун*», яъни «*улуғ хон*»⁴⁸ маъноларини ифодалаган. Турк ҳукмдорлари **хон** унвонини **хоқон** унвони билан бир қаторда

⁴⁷Ўзбек Совет Энциклопедияси. –Т.12. –Т.:ЎЗСЭ, 1979. –Б.387.

⁴⁸ Фасмер Э. Этимологический словарь русского языка. –Т.4. –С.221; Баскаков Н.А. Тюркизмы социальная терминология в «В слове о полку Игореве»//Turkologika (К 70-летию академика А.Н.Кононова). –Л., 1976. –С.225-226.

қўллаган бўлсалар ҳам бу икки унвон ўртасида муайян фарқ бўлган. Махмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида қайд этилишича: «**Афросиёбнинг болалари ҳам (хон)**» деб юритилади. **Афросиёб (хоқон)дир**».⁴⁹ Л.З.Будаговнинг ишида ҳам аини шу фикр қайд этилади.⁵⁰

Демак, **хон** сўзи муайян бир қабилянинг бошлиғи маъносини англатган бўлиб, кейинчалик **хоқон** лексемасининг синоними сифатида қўлланган. **Хоқон** лексемаси эса хонларнинг хони маъносини, яъни қабилалар бирлашмасининг бошлиғи тушунчасини билдирган.

Л.З.Будагов **хон** лексемасини изоҳлар экан, бу сўзни **хукмдор**, **султон** сўзларининг синоними деб кўрсатади.⁵¹ Т.А.Бертагаев ҳам **хон** ва **хоқон** лексемаларини бир сўзнинг икки варианты деган хулосага келади.⁵² Бироқ, аввал қайд этилганидек, ҳозирда «**султон**, **хукмдор**» маъносини англатган **хон** лексемаси, аслида, нисбатан кичик худудни эгаллаган қабилянинг тўла ваколатли бошлиғи ҳисобланган. Кейинчалик **хон** сўзи **хоқон** лексемасига хос маъно ва вазифада ишлатилган бўлиб, бу асосан, Хоразм хонлиги тарихига оид. Масалан: **Дарҳақиқат**, **Хева хони Муҳаммад Раҳимхон қаттиқ касал эди (44, 83)**; **Хон кўтариб Урганчни анга берди (1, 124)**.

Хоқон лексемаси ўзбек тилида **қоон** шаклида ҳам ишлатилган:⁵³ **Алқисса**, **Бухоро то Қооннинг замонигача вайрон эрди (1, 65)**.

Маълумки, VIII асрда бутун Мовароуннаҳр араблар томонидан босиб олинди.⁵⁴ Натижада бу бепоён ўлканинг муайян қисмларини бошқарувчи шахслар пайдо бўлди ва уларни ифодаловчи лексема арабча **халифа//халифат**⁵⁵ сўзи билан ифодалана бошланди. Демак, **халифа** луғавий бирлигининг ўзбек тилида пайдо бўлиши бевосита араблар босқини билан алоқадордир. Вақтлар ўтиши билан мазкур лексема маҳаллий хукмдорларга нисбатан қўллана бошлади. Масалан, **Муҳаммад Солихнинг «Шайбонийнома» асарида**

⁴⁹ Кошғарий М. ДЛТ. –Т.3. –Т.: «Фан», 1963. –Б.172.

⁵⁰ Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. –Т.1 –СПб.: Тип.Имп.АН. 1869-1871. –С.526.

⁵¹ Будагов Л.З. Ўша асар. –Т.1. –С.527.

⁵² Бертагаев Т.А. Об этимологии хан-хаган, хатун и об их отношении к хат//Тюрк.исслед. –М. 1976. –С.49.

⁵³ Древнетюркский словарь. –Л.: «Наука», 1969. –С.417.

⁵⁴ Каримов Ш., Шамсутдинов Р. Ватан тарихи. –К.1. –Т.: «Ўқитувчи», 1997. –Б.137-142.

⁵⁵ خليفة -ноиб, халифа». Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. –М.:Рус.яз., 1984. –С.235.

Шайбонийхоннинг унвони *халифа* номи билан юритилганлиги қайд этилади:

Тенгрининг сояси Шайбонийхон,

Ким ани қўйди халифа раҳмон (29, 34).

Тарихчи Хондамирнинг гувоҳлик беришича, Шайбонийхон Ҳиротни эгаллагандан сўнг жума намозида «**Халифат ар-раҳмон ва имам аз-заман**», яъни «**замонанинг имоми ва Раҳмдил (Аллоҳ)нинг халифаси**» унвонини қўшиб ўқишни буюрган.⁵⁶ Мазкур унвон халифа унвонининг тўлиқ шакли бўлиб, у фақат Шайбонийхонга нисбатан қўлланган.

Ўзбек тилига форс-тожик тилидан ўзлашган «монарх; ҳукмдор, қирол»⁵⁷ маъносини билдирувчи **подшоҳ** сўзи халқ оғзаки ижоди намуналарида фаол қўлланади: **Подшо хурсанд бўлиб, уни бош вазир қилиб тайинлабди (47, 6); Подшо қирқ қизни малика ихтиёрига берибди (47, 245).**

Подшо(х) луғавий бирлиги, гарчи, ностабил даражада бўлса-да, ёзма адабиётда ишлатиб келинган. Масалан:

Подшоҳ мартабаси олийдур,

Подшоҳ кавкабаси олийдур (29, 181).

XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида ўзбек тилида **подшо(х)** лексемаси яна қўлланила бошлаган. Бунинг боиси Чор Россиясининг Марказий Осиёни босиб олиши билан боғлиқдир. Маълумки, Россия ҳукмдори аслида «царь» лексемаси билан ифодаланган. Айни шу сўз ўзбек тилида **подшо(х)** лексемаси билан ҳам берилган: **Тошканднинг подшоҳ(лик) банкхонасининг эълонномаси ушбудир (36, 28); Улар бутун бахтсизликларини оқ подшонинг ўзидан кўрадилар ... ҳеч бир подшо ўз юртини ёвга бергиси келадими (42, 141).**

XIII аср охиридан XIV асрнинг охирларигача Марказий Осиё халқи Чингизхон бошлиқ мўғуллар истибдодида яшаб келди. Мўғулларнинг чексиз ҳокимлиги бевосита Муҳаммад Тарағайнинг саъй-ҳаракатлари натижаси ўлароқ барбод этилди. Кейинчалик оламга машҳур бўлиб кетган бу шахс «*Амир Темур*» номи билан юритиларди. Темур ўзини хон деб аташи мумкин эди, лекин камтарлик юзасидан **амир** унвонини олган. Бунинг яна бир сабаби, биринчидан, турк-мўғул аслзодаларининг тасаввурича, хон

⁵⁶ Ходамир. Тарих-и Хабиб ас-сийар фи ахбар афрэд башар. Ба муқаддима ба қадимӣ Жала-ад-Дин Хумайн. –Ж.4. –Техрон, 1954. –Б.378.

⁵⁷ Гаффаров М. А. Персидско-русский словарь. –Т.1. –М.: «Наука», 1976. –С.125.

унвонини олувчи шахс бевосита Чингизхон наслидан бўлиши кераклиги, иккинчидан, Мовароуннаҳрда мўғул хонлари ҳеч қандай реал ҳукмронликка эга бўлмаганлигидадир.

Амир лексемаси арабчадан ўзлаштирилган бўлиб, «*امير* – ҳукмдор»⁵⁸ маъносини билдиради. Мазкур луғавий бирлик ўша вақтда фаол қўлланган: **Ҳазрати соҳибйамин амир Темур Гурагон Зинда Чашмнинг йамон ҳаракатидин хабар топиб, қаҳр ўти ичида тушуб, бўлғон черики билан анга мутаважжих бўлди (16, 69).**

Бундан кейинги даврларда ўзбек тилида **амир** лексемасининг қўлланиш доираси чекланган. Чунки темурийлар сулоласи емирилгандан кейин Марказий Осиё худудида катта-ю кичик давлатлар юзага келдики, улар хон, султон каби мансаб ва унвонларни билдирувчи лексемалардан фойдаланила бошлади. Бироқ қайд этиб ўтиш лозимки, амир лексемаси XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб «қайта тирилтирилди». Бундай «тирилиш» бевосита Бухоро амирлигининг пайдо бўлиши билан боғлиқ эди. Бухоро хонлигида ўз ҳукмронлигини ўрнатган Раҳимбий оғалиқнинг амирлик унвони ҳақида унинг тарихчиси шундай ёзади: «*Ўтган давр қанча амир унвонига эга бўлмасин, кейинги давр шундай унвонни фақат унда бўлганлигини аниқлади*»⁵⁹. Чунки айти шу пайтдан бошлаб, Бухоро хонлигида **амир** унвони билан фақат олий ҳукмдоргина ифодалана бошлаган: **Ҳикоямиз воқе бўлган замонда Бухоро подшоҳи амир Ҳайдар эди (2, 45); Худоёрхон Хўқандга келганини англаб, Амир Музаффар хотиржам бўлуб, Хўжанддин Бухорога қайтди (20, 303).**

Султон лексемаси арабча «*олий ҳукмдор, подшо*»⁶⁰ мусулмон ҳукмдорлари маъносини билдирган. Шунингдек, подшоҳ ва подшоҳзодалар номига қўшиб айтилган. Ўрта Осиёда XI асрдан бошлаб Салжуқийлар сулоласига мансуб ҳукмдорлар **султон** лексемаси орқали ифодаланган.⁶¹

**Қилди султони Бухоро Махмуд,
Оғасин кўнглин ўзидин хушнуд (29, 65).**

⁵⁸ Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. –С.44.

⁵⁹ Муҳаммад Вафой Карминагий. Тухфа-йи хоний: Қўлёзма ЎЗР ФА Шарқшунослик инти, инв.№ 2604. –В.56-6а.

⁶⁰ ЎТИЛ. –Ж.3. 2007. –Б.585.

⁶¹ ЎЗМЭ. –Т.:ЎЗМЭ Дав.нашр., 2004. –Б.123. Бекмухамедов Х. Тарих теминлари изоҳли луғати. –Т.: «Ўқитувчи», 1978. –Б.150.

Ҳозирги ўзбек тилида султон лексемаси қайд этилган маънода бадий асарлардагина ишлатилади: Бу талқиннинг бир жиҳати маъкул эди: Томошабинда бу фожияларнинг содир бўлишида биргина султон эмас, мавжуд тузум айбдор, деган табиий, қонуний тасаввур туғиларди (39, 152).

Юқорида қайд этилган олий ҳукмдорларнинг мансаб ва унвонларини ифодаловчи лексемаларнинг ҳозирда ҳам истеъмолда эканлигини тасдиқловчи далиллардан яна бири шундан иборатки, уларнинг айримлари яқка ҳолида ҳам антропонимлар вазифасини ўтаб келаётган бўлса (Султон, Амир каби), бошқалари у ёки бу лексема ёхуд аффиксоид билан бириқиб яна антропонимларни ҳосил қилган (Султонали, Амирбек сингари). Оқилхон, Шарифахон каби исмлар таркибида эса хон лексемаси ҳурмат маъносини ифодалайди.

Россия босқини натижасида Ўзбекистон ҳудудида Туркистон генерал-губернаторлиги юзага келган ва олий ҳукмдор генерал-губернатор деб юритилган. Туркистон Россиянинг таркибига кирувчи губерниялардан бири ҳисобланган. Ҳозирги кунда бу лексема тарихий воқеаларни ёритувчи асарларда қўлланади: Уезд катталари ҳам, Туркистон генерал-губернатори ҳам Тешабойни ҳурмат қилишади (14, 214).

1990 йилнинг 24 мартдан бошлаб, Ўзбекистон Республикасининг ҳукумат бошлиғи Президент лексемаси билан юритила бошланди. Президент лотинча сўз бўлиб, «олдинда ўтирувчи» маъносини билдиради.⁶² Ўзбекистон тарихида илк дафъа жорий этилган Республика Президенти лавозими янги Ўзбекистон давлат ҳокимияти органлари тизимида марказий ўринни эгаллади.⁶³ Президент сўзи давлатнинг халқ иродаси билан сайланадиган ваколатли бошлиғи маъносида қўлланади: Президентимиз ташаббуслари билан ўтган йилни – «Инсон манфаатлари йили», 1998 йил эса «Оила йили» деб эълон қилинганлиги халқи-мизнинг руҳини янада кўтарди (38, 1).

Президент сўзи жаҳонда мавжуд қатор давлатларда ҳам кенг истеъмолда қўллангани учун маълум бир давлатнинг, маълум бир ҳукуматнинг бошлиғи маъносини аниқлаштириш учун одатда ўша республиканинг номи ва статуси келтирилади: Ўзбекистон

⁶² Словарь иностранных слов. – М.: Гос. изд. ин. и нац. словарей, 1954. – С. 559.

⁶³ И. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: «Ўзбекистон», 1997. – Б. 157.

Республикаси Президенти Ислом Каримов таклифига биноан Индонезия Республикаси Президенти Сухарто 8-10 апрель кунлари Ўзбекистонга расмий ташриф буюради (35, 1).

Таҳлиллардан маълум бўлдики, Президент сўзи факатгина давлат бошлиғи маъносида ишлатилмайди. Ушбу сўз *муайян муассаса, жамиятнинг сайланган раҳбари, раиси* маъносини ҳам билдириши мумкин. Бу маъно президент лексемасининг бирламчи маъносини, яъни давлат бошлиғи маъносининг кўчма маъно ҳосил қилиши натижасида юзага келган. Демак, Президент лексемасининг ўхшашликка кўра, яъни метафора усули орқали юзага келган маъноси ҳам ҳозирда фаол қўлланади: **Кейин президент Зиёда бошлиқ лабораторияда қандайдир фавқулодда янгилик юз берганини айтиб, у бугуноқ етиб келиши кераклигини яна бир бор таъкидлади (23, 638).**

Президент лексемасининг иккиламчи, яъни кўчма маъносининг реаллашиши муайян жамият ёки муассаса номининг келтирилишини талаб қилади: **Телефон қилаётган киши Тошкентдан, Фанлар академиясининг президенти экан (23, 638).**

Демак, Ўзбекистон ҳудудида ўтмишдан то шу кунгача мавжуд бўлган турли типдаги давлат тузилмалари бошлиғи бир-биридан фарқланувчи турли-туман лексемалар воситасида ифодаланган. Бу лексемаларни, яъни **хон, хоқон, султон, халифа, амир, генерал-губернатор** ва бошқа хил мансаб, унвон номларининг юзага келиши тарихий тараққиёт, тарихий шарт-шароитларнинг ўзгаришига боғлиқ.

1. 1. Б. Маъмурий-бошқарув тизимига оид мансаб ва унвон номлари

Мазкур мавзуий-маъновий гуруҳларга диахрон аспектда **вазир, кушбеги, ҳоким, иноқ, мингбоши** кабиларни киритиш мумкин.

Ҳозирда эса маъмурий-бошқарув тизимида хизмат қилувчи мансаблар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин: **Олий Мажлис Раиси, Бош вазир, Олий Кенгаш Раиси** каби.

Тарихдан маълумки, Марказий Осиё ҳудудида, айниқса, XVIII–XIX асрларда ҳатто XX асрнинг бошларида ҳам бир неча хонликлар мавжуд эди. Бухоро, Хива, Қўқон хонликлари шулар жумласидандир. Гарчи умумий ҳудуд бир бўлса-да, бу хонликларнинг ҳар

бири ўзига хос маъмурий-бошқарув тизимларидан иборат эди. Шу боисдан ҳам мазкур хонликлардаги мансаб ҳамда унвонларнинг айримлари бир-бирига ўхшашлиги туфайли бир хил ном билан аталиб келинган ҳолатлар учраб туради. Масалан, учала хонликда ҳам **вазир**, **қушбеги**, **ҳоким** каби мансаб ва унвонлар жорий этилган эди. Шу билан бирга, у ёки бу хонликда мансаб ва унвонларни ифодаловчи лексемалар тизимида фарқли ҳолатлар ҳам борлиги кўзга ташланади.

Вазир лексемаси эски ўзбек тилида ҳам, эндиликда ҳозирги ўзбек тилида ҳам фаол қўлланувчи лексемалардан бири ҳисобланади. Шу билан бирга, ушбу сўзга Октябрь тўнтаришидан то мустақиллик давригача эскирган сўз (архаизм) сифатида қаралиб келинди. **Вазир** وزير арабча сўз бўлиб, «*министр, вазир*»,⁶⁴ «*ҳукмдорнинг ёрдамчиси, маслаҳатчиси*»⁶⁵ деган маъноларни билдиради. Бу сўз диахрон аспектда подшоҳ, хон саройидаги олий мансаб эгаси маъносини англатади. **Вазир** ўрта асрларда девон бошлиқлари, улар подшоҳ, хон ҳамда вилоят ҳокимлигига тайинланган шахзода ва хонзодаларнинг ёрдамчиси ҳисобланган.⁶⁶

Ҳозирда бадий асарларда **вазир** ўша давр колоритини акс эттириш учун ишлатилади: **Тантана**, **зийнатни севган собиқ вазир** кўп йиллаб хавосига кўникиб қолган саройга тез-тез келиб, гўё хуморини тарқатиб кетарди (25, 346); **Ўз ҳукмдорининг рижкорлиги, устумонлигини яхши билган вазир ўзини гўлликка солиб, қуллуқ бажо келтирди** (27, 65).

Маълумки, давлат бошқарув тизимида ҳукмдордан кейин ва у томонидан тайинланадиган шахс **вазир** бўлган. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девон луғотит турк» асарида айна маънода **йўғруш** лексемаси ишлатилган: «**Йўғруш – хоқондан бир даража паст мартабадир. Унга қор, ёмғир ва иссиқдан сақланиш учун қора ипак чодир тақдим этилади.**»⁶⁷

Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарида ҳам мазкур лексема фақат бир марта (**Қайу йабғу йўғруш болур эл беги** (54, 117) қўлланганлигини, лекин унинг ўрнида кўпроқ арабча *вазир* сўзи ишлатилганлигини кўриш мумкин:

⁶⁴ Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. –С.885.

⁶⁵ ДТС. –С.633.

⁶⁶ УТИЛ. –Ж.1, 2006. –Б.433.

⁶⁷ Кошғарий М. ДЛТ. –Т.3. –Б.47-48.

**Сэзигсиз кэрак болды бэгка вазир
Вазир эдгу болса бэг инчин удыр.**

**(Шубхасиз бекларга вазир лозим бўлади, Вазир яхши бўлса,
бег осойишта ухлайди (54, 362);**

**Вазир эдгу болса будунқа асығ
Будун асғы бирла элигка татығ.**

**(Вазир яхши бўлса – бу халқнинг фойдаси, Бу – халқ ҳамда
элигнинг ҳаловати (54, 370).**

Демак, йуғруш лексемаси XI асрдаёқ ўз ўрнини вазир луғавий бирлигига бўшатиб берган.⁶⁸

Амир Темур ўзининг ғоят улкан давлатини бошқариш учун жуда самарали ва тезкор ишлайдиган ҳукумат тузган эди. Шу боис, унинг қўли остида давлатни бошқариш ишлари билан шуғулланувчи доно ва уддабуррон кишилар тайинланган бўлиб, улар турли-туман мансабларни эгаллаганлар, шу билан бирга, бундай шахсларга махсус унвонлар ҳам ато қилинган. Мана шундай мансаб ва унвонлардан бири **вазир** бўлган.

«Темур тузуклари»да қайд этилишича, давлатни етти нафар вазир идора қилган. Булар:

1. Мамалакат ва райят ишлари бўйича вазир (бош вазир).

2. Вазири сипоҳ, яъни ҳарбий ишлар бўйича вазир.

3. Эғасиз қолган мол-мулкларни тасарруф этиш вазири.

4. Салтанатнинг қирим-чиқим ишларини бошқарувчи вазир, яъни молия вазири.

5,6,7. Сарҳад (чегара) вилоятларининг ишларини назорат қилиб турувчи вазирлардир.⁶⁹

Вақтлар ўтиши ва Марказий Осиёда турли хонликларнинг пайдо бўлиши муносабати билан давлат тизимидаги мансаб ва унвонлар ҳам ўзгара борган ёхуд бошқача номлар билан атала бошланган. Чунончи, XIX асрга келиб, Марказий Осиё хонликларидан бўлмиш Хивада бош вазир – вазири акбар деб юритилган. Бу даврда Хива хонлигида вазирга вазири жумлат улмулук (бутун мамалакат вазири) деган унвон ҳам берилган.⁷⁰ Масалан: **Вақтеким, хон ҳазратлари Петербурғдин қайтиб келиб тахти давлатда қарор тутдилар. Иброҳимхўжаға меҳрибон-**

⁶⁸ Далабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных памятниках XI-XIV вв. –Т.: «Ёзувчи», 1991. –С.47.

⁶⁹ Темур тузуклари. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1996. –Б.107.

⁷⁰ Басний М.Ю. Шажаран Хоразмшоҳий:Кулэзма ЎзФА Шарқшунослик ин-ти, инв.№9596. –В.484в.-485а.

ликлар кўргузуб билкуллия ўзларига вазири жумлат ул-мулук этдилар (20, 303).

Маълумки, 1991 йилнинг 31 августида Ўзбекистон мустақил Республика деб эълон қилинди. Шу муносабат билан янги давлатни бошқариш тизимини ишлаб чиқиш масаласи кўндаланг бўлди ва у ишлаб чиқилди ҳам. Шундай ўзгаришлардан бири натижаси ўларок Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг тузилганлиги ва **Бош вазир** лавозими таъсис этилгани бўлди: **Бош вазир Ў.Султонов** юртимизда яна бир замонавий спорт корхонаси очилиши ҳар икки томон учун бирдек манфаатли эканини айтди (38, 1).

Тилдаги ворисийлик шу билан тўхтаб қолмади. Чунки ҳозир Ўзбекистон Республикасида ўн еттита вазирлик фаолият кўрсатмоқда.⁷¹ Вазирлар Маҳкамасида бирор сохага раҳбарлик қилувчи вазирлар қуйидагича аталиб келинмоқда:

1. Адлия вазири.
2. Алоқа вазири.
3. Ижтимоий таъминот вазири.
4. Ички ишлар вазири.
5. Коммунал хизмат кўрсатиш вазири.
6. Маданият ишлари вазири.
7. Меҳнат вазири.
8. Молия вазири.
9. Мудофаа вазири.
10. Олий ва ўрта махсус таълим вазири.
11. Соғлиқни сақлаш вазири.
12. Ташқи ишлар вазири.
13. Ташқи иқтисодий алоқалар вазири.
14. Фавқулодда ҳолатлар вазири.
15. Халқ таълими вазири.
16. Қишлоқ ва сув хўжалиги вазири.
17. Энегетика ва электрлаштириш вазири.

Вазир лексемаси диахрон планда ҳозирги ўзбек тилидагидан фарқли ўларок яқка ўзи қўлланган: **Ул фурсатта Бадахшонда бош кўтарганлар бадахшонийлардин Муборакшоҳ вазир эди** (6,193). Ҳозир эса бу сўз қўлланганда вазир лексемасини изоҳловчи муайян аниқловчини, сифатловчини талаб қилади: **Ҳайъат мажлисини республика Молия вазири Ж.Сайфидинов очди** (38, 1); **Туркия**

⁷¹ Мустақиллик:Изоҳли илмий-оммабоп луғат. –Т: «Шарк», 1998. –Б.32.

сафарида мамлакатимиз раҳбарига ... ташқи ишлар вазири А.Комилов ... ва бошқа расмий кишилар ҳамроҳлик қилдилар (38, 1).

Бу ўринда шуни қайд этиб ўтиш лозимки, собиқ иттифок даврида бу каби мансаблар узоқ муддат давомида **министр** лексемаси билан ифодалаб келинди. Масалан: **Бир гал министр Йўлдош Курбонов бод ҳолича Дўстлик туманидаги 13-А совхозига келди-ю, бироқ машинадан туша олмади (35, 3).**

Кушбеги лексемаси умумтуркий сўз бўлиб, масалан, қозок тилида қусбеги⁷² шаклида ишлатилган. А.А.Семеновнинг гувоҳлик беришича, Бухоро хонлигида энг юқори маъмурий ҳокимият амирнинг ўринбосари ва биринчи вазири, яъни **кушбеги** ҳисобланади. УТИЛда мазкур лексемага қуйидагича таъриф берилган: *«Амир ва хонлар саройида бош вазир ёки ҳуқуқи вазирга тенг бўлган йирик амалдор; ҳоким».*⁷³

Ваҳоланки, **кушбеги** лексемаси аслида хонларнинг ов қилувчи қушларини қаровчиларнинг бошлиғи вазифасини бажарган.⁷⁴ М.А.Абдураимовнинг фикрича, араб графикасида қуш ва лагерь тушунчалари бир хил (قوش) ёзилади ва шунга кўра, бу сўз **«хон қўшинининг бошлиғи»** маъносини ифодалайди.⁷⁵ Биз муаллифнинг мазкур термин этимони ҳақидаги фикрига қўшила олмаймиз. Тарихий манбаларга мурожаат қилинганда, **кушбеги** лексемаси ҳақиқатан ҳам дастлаб **«қуш ови билан шуғулланган кишиларга бошчилик қилган шахс»** маъносини ифодалаган мансаб ва унвон эканлиги маълум бўлди. Қайд этиш лозимки, **кушбеги** мансаби илк бор аштархонийлар сулоласининг хони Убайдуллохон II (1114 /1702-1123/1711) томонидан жорий этилган эди.⁷⁶ Кейинчалик эса мазкур лексема **«Бухоро хонининг биринчи ўринбосари»** маъносида қўллана бошлади. Масалан: **Ҳазрат кадрдони Мулло Ўрганжай билан гаплашмоқчи. У амирнинг қушбегиси (амирал аскари) бўлгани ҳолда, хазиначи ҳам эди (39, 223).**

Ҳозирги ўзбек тилида **кушбеги** лексемаси бадиий асарларда муайян давр воқеаларини акс эттириш учун ишлатилади: **Шу**

⁷² Қазахско-русский словарь. Алма-Ата:Изд.АН КазССР, 1954. –С.477.

⁷³ УТИЛ. –Ж.5. 2008. –Б.394.

⁷⁴ Семанов А.А. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени. –С.53.

⁷⁵ Абдураимов М.А. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве вXVI - первой половине XIX века. –Т.: «Фан». 1966. –С.75-81.

⁷⁶ Семенов А.А. Бухарский трактат. –С.139.

гаддан кейин қушбеги мактубни ўзига яқин ўлтурган Азим понасадбошига узатди (50, 100).

Ҳоким лексемаси вазир сўзи сингари эски ўзбек тилида фаол қўлланган. Мазкур лексема ҳам Октябрь тўнтаришидан то мустақиллик давригача эскирган сўз сифатида қўлланилиб келинди. **Ҳоким** арабча сўз бўлиб, «*Ҳукм қилувчи, буюрувчи, бошлиқ*» деган маъноларни билдиради.⁷⁷ Ўзбек тилида **ҳоким** лексемаси қуйидаги маънода қўлланиб келинган: «*Ўрта Осиё хонлиқларида белгили бир шаҳар ва унинг атрофидаги қишлоқлар устидан хону бек амрини ўтказиш учун белгилаб қўйилган амалдор*»⁷⁸ Қуйидаги мисоллар шундан далолат беради: **Ва Нурилло** миробни **Котга** **ҳоким** этдилар ва ҳар мезонда бу амалдорларни шаҳарлару қалъаларнинг солғутларини ундуруб келмакка юборур эрдилар (20, 242); **Ҳирий** **ҳокими** **Оқбуғабекнинг** оғасининг насилдиндур (6, 15); **Абдурахмон** **Махлуъни** **Марғинонда** **ҳоким** қўйди (20, 287); **Етти** **Ўратепа** **қўрғониға**, **Ўт солиб** **ҳокимининг** **жониға** (29, 141).

Шу билан бирга, **ҳоким** лексемаси «*Собиқ Туркистон ўлкасидаги, юртидаги айрим шаҳар ёки музофотларда чор ҳукуматининг сиёсатини ўтказиш учун белгилаб қўйилган юқори мансабли амалдор*» маъносини англатган: **Бир марта** **ҳокимга** **ариза берган** одамларни уриб бўлмайди. Кейин улар **ҳокимга** яна қайта арз қилсалар, ё бўлмаса, **ҳокимнинг** устидан арз қилсалар, ёмон бўлади (42, 95).

Ҳозирги вақтда эса республикамызда ҳокимиятлар жорий этилганлиги муносабати билан шаҳар, вилоят ҳамда туманларни бошқарувчи шахслар **ҳоким** номи билан аталадиган бўлди. Масалан: **Кенгашни** **Тошкент** **шаҳар** **ҳокими** **К.Тўлаганов** бошқарди (38, 1); **Депутатлар Президент** **Ислом** **Каримов** тавсиясига биноан **Тошкент** вилояти **ҳокими** вазифасида ишлаб келаётган **Эркин** **Рўзиевни** **Самарқанд** вилояти **ҳокими** этиб тасдиқладилар (34, 1); **Совға** топшириш маросимида ... **Тўрақўрғон** **туман** **ҳокими** **И.Нажмиддинов** ҳозир бўлдилар (38, 4).

Қайд этилган лексемалардан ташқари ўтмишда маъмурий-бошқарув тизимида яна бир қанча мансаб ва унвон номлари мавжуд бўлган.

⁷⁷ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. –Т.4. –Т.: «Фан», 1985. –Б.190; Будагов Л.З. Ўша асар. –Т.1. –С. 111.

⁷⁸ Ўша асар. –Т.2. –Б.705.

Манбалардан маълум бўлишича⁷⁹, Хива хонлигининг маъмурий-бошқарув тизимида қатор мансаб ва унвонлар мавжуд эдики, улар қуйидаги лексемалар орқали ифодаланган: **нақиб, амир ал-умаро, иннок, вилоятлар хонлари, мутавалли, шайхулислом, тўра, оталиқ, бий, мироб, дарға, арбоб, оқо** ва б. Бу мансаб ва унвонлар бевосита хоннинг ўзи томонидан тайинланган ёхуд инъом этилган.

М.Й.Йўлдошевнинг уқтиришича, Хива хони Муҳаммад Раҳимхон даврида Олий Кенгаш ташкил этилган бўлиб, у кенгаш оқсоқолларидан, яъни маълум мансаб ва унвон эгаларидан ташкил топган.⁸⁰ Булар қуйидаги номлардан иборатдир: **нақиб, шайхулислом, мутавалли, мироб, қози, фармончи, дарға, шиғовул, дастурхончи, арбоб, мирохўр, тўшакчи, оқо/оғо**. Масалан: Ул ҳолда Исмоилхожа нақиб била Муҳаммадризо оталиқ маслаҳат этиб, хон ҳазратларининг хизматлариға бориб, **Отажон тўранинг гуноҳин тиладилар** (20, 206); **Назар мутавалли ва ғайри ҳумони юбориб сулҳ талабин этдилар** (20, 201); **Муни мироб бу китобини бир муқаддимаву беш боб ва бир хотимаға бино этган эркан** (20, 187); ... **Худойберган оқо уч юз отли билан ... Оқёф тарафидин ҳужум этиб келиб урушға кирдилар** (20, 197).

Бухоро хонлиги маъмурий-бошқарув тизимини олий даражадаги мансабдор шахслар, яъни амалдорлар ва уламолар ташкил этган. Амир амалдорларни мансабларга тайинлаган бўлса, уламоларнинг унвон даражаларини кўтарган. Чунки бу даврларда **уроқ, садр, судур** каби унвонлар фақатгина фахрий унвонлар ҳисобланиб, улар устига ҳеч қандай вазифа юклатилмаган.

Бухорода олий маъмурий ҳокимият қушбегига тааллуқли бўлиб, унинг роли бошқа хонликлардагига нисбатан жуда катта бўлган. Қушбегига барча ҳоким ва беклар бўйсунган. Бухоро амирлигида *кулли-қушбегидан* кейинги шахс – *қушбегийи поён* ҳисобланган. У арк этагида яшаганлиги сабабли шундай аталган. *Қушбегийи поён* давлатнинг молиявий ишларини бошқарган. Демак, Бухоро амирлигида юқори ва кичик амалдорлардан ташкил топган катта маҳкама мавжуд бўлган.

Қўқон хонлигида ҳам маъмурий-бошқарув юқорида қайд этилган икки хонликдаги сингари тузилган бўлса-да, баъзи мансаб ва унвонларни ифодаловчи лексемалар тизимида фарқли ҳолатлар

⁷⁹ XIX аср Хива ҳужжатлари. –Т.: «Фан». –Т.2. 1960.

⁸⁰ Йўлдошев М.Й. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши. –Б.225-328.

учрайди. Чунончи, Хива ва Бухоро хонликларида мингбоши мансаби энг қуи мансаблардан бири ҳисобланса, Қўқон хонлигида олий даражадаги мансаб бўлган ҳамда олий маъмурий ҳокимият унинг қўлида бўлган: **Мусулмонқул ўз ғарази йўлида орада йўқ низоларни қўзғаб, Тошканд ҳокими Салимсоқбекни ўлдириб, ўрнига Азизбекдек золимни белгулади ва ўзини мингбоши деб эълон қилиб, ақлсиз бир гўдакни (Худоёрни) хон кўтариб, эл елкасига минди (50, 23).**

1. 2. Ҳарбий соҳага оид мансаб ва унвон номлари

Мансаб ва унвон номларини ифода этувчи лексемаларнинг бир қисми ҳарбий соҳага дахлдордир. Текширишлар шуни кўрсатадики, туркий давлатлардаги маъмурий-худудий бўлиниш ўзига хос тарзда бўлиб, уларни ифодаловчи номлар, хусусан, ҳарбий мансаб ва унвон номлари ҳам шунга мос равишда шаклланиб борган. Бу фикр Ҳ.Дадабоев, Н.Аҳматовларнинг ишларида ҳам қайд этилган.⁸¹ Ҳақиқатан, аждодларимизнинг азалдан ҳарбий маҳорат эгаси бўлганликлари, айниқса, Амир Темур даврида қудратли қўшиннинг юзага келиши ва ҳарбий мудофаа тизимининг такомиллашуви ҳарбий атамаларда ўз ифодасини топган.

Ҳарбий соҳага оид мансаб ва унвон номлари сифатида ишлатилувчи лексемалар диахрон ва синхрон аспектда олинганда, бир-биридан фарқланувчи лексемалар қўлланганлигини кўриш мумкин. Ҳарбий соҳадаги мансаб ва унвон номлари иштирок этган гаплар таҳлилидан аён бўладики, XIX асрнинг ярми ва XX аср бошларигача бўлган давр мобайнида, асосан, туркий (ўзбекча) сўзлардан фойдаланилган: **ўнбоши, юзбоши, мингбоши, қўрбоши** каби.

XX асрдан бошлаб рус тилининг таъсири остида ҳарбий тизимга хос мансаб ва унвон номлари ўзбек тилига ўзлашди. Бу ҳолат натижасида ушбу тизимга хос ўзбекча лексемалар истеъмолдан чиқди. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам рус тилидан ўзлашган **капитан, подполковник, полковник** каби лексемалар қўлланилади.

Ҳарбий мансаб ва унвон номларини билдирувчи сўзларда маъно аниқлиги ва конкретлилик аниқ кўриниб туради. Жумладан,

⁸¹ Дадабаев Х. Военная лексика в староузбекском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. –Т., 1981; Аҳматов Н.Р. Муҳаммад Солихнинг «Шайбонийнома» асари лексикаси: Филол. фанлари номзоди ... дис. –Т., 1991.

кўрғонбеги лексемаси «қалъани, кўрғонни ҳимоя қилувчи соқчилар бошлиғи»га нисбатан қўлланган. Масалан: Худайчи жўнагач, кўрғонбегининг пайтавасига қурт тушиб, типирчилаб қолди ва у ёқдан бу ёққа югира бошлади: -Хой, кўрғон устидаги азаматлар! Ҳозир бўлингиз...(50, 84).

Айни пайтда мазкур сўз бирор қалъа, шаҳар коменданти маъносида ҳам қўлланган: Даҳа оқсоқоллари, собиқ ясовулбоши, кўрғонбегилар йиғилишиб, шаҳар кўрғонини мустаҳкамлаш ... тўғрисида бир қарорга келиб қўйдилар (28, 21).

Ўзбек (туркий) давлатларидаги олий ҳарбий унвонлардан бири кўрбоши деб юритилган. Мавжуд луғатларнинг кўрсатишича, «хонлар, амирлар даврида қурол-аслаҳа омборининг, кўрхонанинг бошлиғи» шу ном билан аталган. Л.З.Будагов кўрбоши лексемасини «тунги қоровул бошлиғи» деб изоҳлаган.⁸² Масалан: Бундай вақтда кўрбошидан бошқа киши келмас эди (50, 70).

Ҳозирда кўрбоши кўчма маънода, яъни бошлиқ маъносида қўлланиши кузатилади. Чунончи, Ғалабадан кейин Лочин боши осмон, бетиним эркаланиб, елкасидан тишлашга уринган «Қалдирғоч»ни етаклаб дарвозадан чиққанида, уни тренерлари Соҳиб ака (ёшлар уни суйиб «кўрбоши»деб чақирришади) бошлиқ дўстлари ... кутиб олишди (11, 52). Кўрбоши лексемаси орқали кишининг вазифасига хос бўлган асосий белгиси, яъни амали яққол кўриниб турибди.

Ўзбек тилида кўрбошининг кўрбеги шакли ҳам қўлланган: Шайх Дарвиш Кўкалтошким аксар қазақликларда менинг била эди, кўрбегилик мансаби анда эди (6, 305).

Амир Темур давлатида кўрчи лексемаси «тан сақловчи» маъносини ифодалаган ҳамда жойлардаги ҳукумат органларини назорат қилиш билан шуғулланган. Кўрчи мансабига Амир Темурга шахсан содиқ бўлган кишилар тайинланган: ... Лолам Кўрчинин Абаркўҳда ҳоким қилурди (16, 155).

Кўрчи лексемаси Л.З.Будагов луғатида эса «қуролбардор» шаклида қайд этилган.⁸³

Ҳозирги кунда шаҳар коменданти, гарнизон бошлиғи, тан сақловчи каби сўз бирикмаларидан фойдаланилмоқда. Назаримизда кўрғонбеги, кўрчи шаклидаги яхлит бир лексемадан иборат

⁸² Будагов Л.З. Ўша асар. Т.2. –С.73.

⁸³ Будагов Л.З. Ўша асар. Т.2. –С.73.

бўлган, талаффуз учун қулай, тарихий аънаналарга мос келувчи асл туркий сўзларни ҳам жойи билан қўллаш ўринлидир.

Тўпчибоши лексемаси Марказий Осиё хонликларида ҳарбий ишларни бошқарган мансабдорга нисбатан қўлланган. Хусусан, Бухоро хонлигида иккита **тўпчибоши** унвони бўлган. Шулардан биринчиси «*тўпчибошийи лашкар*» номи билан аталиб, Бухоро гарнизонининг бошлиғи бўлган ва бутун мамлакат ҳарбий қисмларининг саркардалари унга бўйсунган. Шу боисдан, уни «**вазири ҳарб**» (ҳарбий вазир) деб ҳам аташган. Иккинчи тўпчибоши эса «**тўпчибошийи дарвозайи арки олий**» деб номланган ва у пойтахт қалъасининг коменданти ҳисобланган.⁸⁴ Масалан: Унинг унвон ва амаллари амир юборган «Муборакнома»да: «Мулла Муҳаммад Иброҳимбий девонбеги лашкарбоши тўпчибоши бинни Чақабой тўқсоба» дейилган эди (2, 346); ... кушбеги ва саркардалар кетгандан кейин, супада «дарвоза тўпчибошиси» унвони билан машҳур бўлган амир жосусларининг раҳбари ўтирарди (2, 223).

Аввал қайд этилганидек, ҳозирда **вазир** лексемаси яқка ҳолда қўлланмайди. Шунинг учун эски ўзбек тилида мавжуд бўлган муайян атамаларни ифодалаш учун аникловчи+аникланмиш шаклидаги бирикмалардан фойдаланилади: Москва учрашувда Ўзбекистон делегацияси аъзолари сафида ... Мудофаа вазири Р.Аҳмедов ва бошқа расмий кишилар бор (38, 1).

Текширишлардан кўринадики, туркий давлатларда маъмурий-худудий бўлиниш ўзига хос тарзда бўлиб, уларни ифода этувчи мансаб ва унвон номлари ҳам шунга мос равишда шаклланиб борган. Масалан, **ўнбоши**, **элликбоши**, **юзбоши**, **мингбоши** каби мансаб ва унвонларни ифодаловчи лексемаларда ҳам маълум бир кўшин бошлиғи, ҳам бирор ҳудуд оқсоқоли, ҳокими ифодаланган.

Элликбоши ҳарбий-маъмурий мансаблардан бири бўлиб, Марказий Осиё хонликларида юзбошидан кейинги мансабни ифодалаган. Айни пайтда 50 нафар аскардан иборат ҳарбий қисм кўмондони ҳамда 50 та аскар ажрата олувчи маҳалла ёки қишлоқ оқсоқолини англатган. Масалан: **Мингбоши** бу ёқда йигит орттириш тўғрисида буйруқнинг амин ва элликбошилар томонидан нечук бажарилгани хусусида расмий маълумот кутиб ўтирди (42, 230).

⁸⁴ Семенов А. А. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени. —С.59.

Элликбоши, одатда, мингбоши томонидан тайинланган. Мазкур тартиб Марказий Осиё хонликлари Россия томонидан босиб олингунга қадар давом этган.⁸⁵ Бобурнинг «Бобурнома» асарида элликбошининг эллик улуғи шаклида қўлланганини қуйида келтириладиган мисол тасдиқлай олади: **Хосса тобиндаким, тамом иликдин иш келур йигитларни айрилиб эди, тамом ўн-ўн ва эллик-эллик битилиб, ўн улуғи ва эллик улуғи таъйин этиб эдим** (6, 189). Келтирилган мисолдан элликбоши мансаби эллик улуғи деб, ўнбоши мансаби эса ўн улуғи лексемаси билан ифодалангани маълум бўлиб турибди.

Бундай мансаб ва унвонларни ифодаловчи лексемалар қадимги туркий ёзма ёдгорликларида ўз ифодасини топган, Амир Темур давлатида ҳам, Марказий Осиё хонликларида ҳам ишлатилиб келинди. Масалан: *miñ baginiñ tamyasun qaqr.*⁸⁶ **Ушбу йилнинг кузида хазрат соҳибқирон фармонладиким, анга тааллуқ вилоятлардин ва туманлардин ва ҳазоралардин, ҳар кимки бор даруға ва арбоб ва мингбеги ва юзбеги, барча даргоҳи олийда йиғилсунар** (16, 69); Ул вақтда туркман Гулом баҳодир ва Динмуҳаммад ўнбеги ва Ўрус ўнбеги теқан сарбозлари бор эди (1, 181).

Ҳарбий мансаб ва унвон номларини ифода этувчи лексемаларнинг бу қадар узоқ яшашининг сабабини уларнинг асл туркий сўз эканлиги билан изоҳлаш мумкин. Бу каби тушунчалар ўнбеги, юзбеги, мингбеги ҳамда ўнбоши, юзбоши, мингбоши тарзида ҳам ишлатилган: **Бу вақтда ўнбошилиқ мартабасига эришган Темиртош етилган, гавдаси тўлишган бақувват йигит эди** (26, 92); **-Маҳкам сақлаганларинг шуми? Юзбоши қани?** (51, 141); **Шундай қилиб Акбарали мингбоши исён чиқарган Кумарик қишлоққа тайёр фикрлар, ҳозир ниётлар билан кириб борди** (42, 235).

Туркий (ўзбек) давлатларда ҳарбий мансаб ва унвонларни ифодаловчи асл туркий лексемалар кенг фойдаланилган. Шу билан бирга, ўзбек тилида ўзга тиллар лексемалари билан чатишиб кетган луғавий бирликлар ҳам истеъмолда бўлган. Масалан: **дахбоши, понсадбоши, пажохбоши** кабилар шулар жумласидандир. Мазкур ҳарбий мансаб ва унвонлар ҳам Марказий Осиё хонликларида кенг

⁸⁵ ЎзМЭ. –Т., 2005. –Б.202.

⁸⁶ Малов С.Е. Памятники дренепоркской письменности. –М.-Л.:Изд.АН СССР, 1951. –С.202.

қўлланган. Масалан: «Дах» форс-тожикча сўз бўлиб, ўн деган маънони билдиради. **Дахбоши** лексемаси **ўнбоши** сўзига тенг келади. «Понсад» сўзи ҳам форс-тожикча бўлиб, беш юз деган маънони англатади. **Понсадбоши** эса беш юз кишига бошчилик қилади. Худди шу сингари **панжоҳбоши** ўзбек тилидаги **эллиқбоши** лексемасига мутаносибдир. Масалан: **Бундай ҳодисаларни ҳар ой кўриб билган дахбоши, юзбошининг мақсадини тушуниб, Ёдгорнинг орқасидан югурди, бир ойдан бери машққа ва қоровулликка чиқа олмаганини сабаб кўрсатиб, ойликнинг ҳаммасини қайтариб олди** (2, 180); **Сипоҳлар (йигитлар) турким-турким бўлиб, понсадбошилар қарамоғида қилич уриш машқини таълим олмоқда эдилар** (49, 114).

Ҳозирги ўзбек адабий тили лексикасида русча-байналмилал лексемалар қатлами ҳам мавжуд. XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида ўзбек халқи ҳаётида муҳим ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар содир бўлди. Рус истилоси ижтимоий-сиёсий ҳаётимизда маълум ўзгаришларга олиб келди. Нагжида Марказий Осиёдаги айрим хонлиқлар тугатилди, бошқалари эса қарам давлатлар қаторидан ўрин олди. Хуллас, ўлкамизда Россия давлатчилиқ тартиблари жорий қилинди; шу муносабат билан янги мансаб ва унвонлар жорий этилди. Бундан ташқари ҳарбий соҳада ҳам жиддий ўзгаришлар рўй берди. Айни ҳолат ҳам мазкур соҳа лексемаларида туб ўзгаришлар содир бўлишига олиб келди.

Авалло шуни қайд этиш лозимки, ўша даврлардаёқ мансаб ва унвонларни ифодаловчи лексемаларнинг бир қисми айнан ўзлаштириб олинди (табиийки, ўша давр тили фонетик талабларига бўйсундирилган ҳолда). Бундай ўзлашмалар жумласига қуйидагиларни мисол қилиб келтириш мумкин: **Губернатор лексемаси губерния бошлиғи, ҳокими**⁸⁷ деган маънони билдиради.

Губернатор сўзи ҳозирги ўзбек тилида фақат бадий асарда ўша даврнинг ўзига хос хусусиятларини акс эттириш учун ишлатилади. Бу сўз, шунингдек, оғзаки нутқда «губир» шаклида қўлланилган: **Йигит губирнаторнинг йазиб берган мактубини алди** (36, 22); **Кауфман губур** (36, 133).

Ҳозирги кун нуқтаи назаридан қараладиган бўлинса, мансаб ва унвонларнинг ҳозирда ишлатилаётган бир қисми рус тили ва у орқали ўзлашган сўзлардир. Бундай ҳолат, айниқса, ҳарбий

⁸⁷ ЎТИЛ. –Ж.1. 2006. –Б.514.

терминологияда яққол сезилиб турибди. И.Расулов,⁸⁸ Я.Шермухамедов ва А.Умаров⁸⁹ Х.Ёдгоровларнинг⁹⁰ ишларидан маълум бўлишича, ҳарбий терминологик тизимда айнан ўзлаштирилган унвон номлари ҳозирда ҳам ишлатилмоқда.

Ўзбекистон Қуrolли Кучларидаги ҳарбий хизматчиларнинг ҳарбий унвонларини⁹¹ қуйидагича жадваллаштириш мумкин:

Ҳарбий хизматчилар ва ҳарбий мажбуриятчилар таркиби	Ҳарбий унвон	
	қўшинга оид	кемага оид
	олдий аскар (курсант)	матрос (курсант)
сержантлар ва старшиналар	кичик сержант сержант катта сержант старшина	2-даражали старшина 1-даражали старшина бош старшина бош кема старшинаси
прапоршчиклар ва мичманлар	прапоршчик катта прапоршчик	мичман катта мичман
кичик офицерлар	кичик лейтенант лейтенант катта лейтенант капитан	кичик лейтенант лейтенант катта лейтенант капитан-лейтенант
катта офицерлар	майор подполковник полковник	3-даражали капитан 2-даражали капитан 1-даражали капитан
	генерал-майор	
олий офицерлар	генерал-лейтенант генерал-полковник армия генерали Ўзбекистон Республикаси Маршали	

⁸⁸Расулов И. Улуғ Ватан уруши йилларида ўзбек тили лексикаси: Филол.фанлари номзоди ... дис. –Т., 1977.

⁸⁹Шермухамедов Я., Умаров А. Русча-ўзбекча ҳарбий терминлар луғати. –Т: «Фан», 1981.

⁹⁰Ёдгоров Х. Ўзбек тили ҳарбий терминологиясининг синхроник тадқиқи: Филол. фанлари номзоди ... дис. автореф. –Т., 1996.

⁹¹Ўзбекистон Қуrolли Кучларининг умумҳарбий Низомлари. Т.: «Ўзбекистон», 1996. – Б.176.

Айни шундай, яъни ўзгаришсиз ўзлаштирилган мансаб ва унвонларни ифодаловчи лексемалар жумласига баъзи тилшунослар томонидан «составли қўшма терминлар»⁹² деб номланган ўнлаб қўшма сўзларни киритиш мумкинки, улар ҳам ҳарбий соҳанинг мулкидир: **генерал-майор, генерал-лейтенант, генерал-полковник, инженер-подполковник, офицер-командир, контр-адмирал** кабилар шулар жумласидандир. Масалан: **Генерал-майор Ю.Агзамов** яқунловчи нутқ сўзлаб бўлажак XXI аср офицерларига муваффақият тилади (8, 1); **Машқларнинг ёпилиш маросимида Ўзбекистон Мудофаа вазири, генерал-лейтенант Х.Турсунов** иштирок этди (34, 1).

Тўпланган фактик материаллар шуни кўрсатадики, ўзбек тилидаги ҳар бир ҳарбий мансаб ва унвонларни ифодаловчи лексемалар муайян маънони аниқ ва равшан англатганлиги билан ажралиб туради. Шунинг учун ҳам русча-байналмилал ҳарбий мансаб ва унвон номларини кенг омма учун тушунарсиз бўлган арабча ҳамда форс-тожикча лексемалар билан алмаштириб қўллашни тўла маъқуллай олмаймиз.

1. 3. Ҳуқуқ тизимига онд мансаб ва унвон номлари

Октябрь тўнтаришигача бўлган даврда фаол қўлланган мазкур микрогурӯҳ таркибида қуйидаги мансаб ва унвон номлари ишлатилган: **шайхулислом, қози, раис** ва б.

Ҳозирги ўзбек тилида эса ҳуқуқ тизимида фаолият кўрсатувчи шахсларнинг қуйидаги мансаб номлари мавжуд: **Олий суд раиси, Конституциявий суд раиси, бош прокурор, судья, прокурор** ва б.

Маълумки, Марказий Осиё хонликларида жинойий ишларга нисбатан олий ҳукмдорнинг одилона ҳукм чиқаришига ёрдам берувчи алоҳида мартабали шахслар бўлган. Ҳозирги тил билан айтилганда, **судья** мансабини эгаллаган шахс **шайхулислом** номи билан аталган.⁹³ Мазкур ном XVII–XVIII асрларда олий судья мансабига эга бўлган шахс маъносида қўлланган. XIX асрга келиб, Бухоро хонлигида **шайхулислом** мансаби фахрий унвоннигина англатадиган бўлди.⁹⁴ ЎТИЛда ҳамда бошқа манбаларда

⁹² Дониёров Р. Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари. –Т.: «Фан», 1977. –Б.148.

⁹³ Бу лексема хусусида таджикотнинг 6-бўлимида фикр юритилади.

⁹⁴ Семенов А. А. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени. –С.31.

келтирилган маълумотларга⁹⁵ қараганда, у фақат унвон бўлиб қолган.

Мазкур микрогуруҳда қози лексемаси ҳам фаол қўллаб келинган. Аслида араб тилидан ўзлаштирилган қози лексемаси «Қутадғу билиг»да қайд этилган:

Булардын бири қазы йинчка арығ,

Сақынук кэрак тэгса халққа асығ.

(Булардан бири – қози, (у) зийрак, пок, Ўйловли (бўлиши) керак, (токи) халққа манфаат етсин (54, 786).

Бундан кейин яратилган асарларда ҳам қози лексемаси фаол қўлланган: **Ва ул шайх Рамазон отлиқ кишини, атоси қошида садр ва қози эрди ва вазир ҳам бўлуб эрди, ҳазрат қошида йнбарди (16, 265); Хожа Мавлоноий қози ва беклар менинг қошимда келиб, сўз ва кенгашни бир ерга қўюб, кўрғоннинг бурж ва борусининг забт ва рабтиға машғул бўлдилар (6, 18).**

Тадқиқотчи О.Турсунованинг қайд қилишича, қози лексемасининг вазифасини ёрғучи термини бажарган.⁹⁶ Араб тилидан ўзлашган қози лексемасининг фаол қўлланиши натижасида ёрғучи терминини ўзбек тили луғат хазинасидан сиқиб чиқарган.

Манбаларнинг кўрсатишича, қози лексемаси форсий изофали бирикмалар таркибида қўллаб келинган. Масалан:

1. Қози-раис – бош қози, шариат қонунлари бажарилишини назорат қилувчи, шаҳар ободонлигини идора этувчи.

2. Қози-ўрда⁹⁷ – қози-ҳакам, оддий қози устидан тушган шикоятларни қабул қилувчи.

3. Қози-калон – бош қози, қозилар ўртасидаги тортишувни кўрувчи.

4. Полвон-қози – олий қози, олий суд раиси.

5. Қози-қади – шариат бўйича биринчи қози.⁹⁸

Судья лексемаси суд органларида судга тушган ишларни кўрувчи ва шу ишлар бўйича ҳукм чиқарувчи лавозимли шахс⁹⁹ деган маънони англатади. **Судья** лексемаси одатда махсус

⁹⁵ Ислем (справочник). –Т.:ЎзСЭ, 1989. –Б.279.

⁹⁶ О.Турсунова. Ўзбек давлатчилиги тарихида қўлланилган ҳуқуқий терминларнинг лисоний тадқиқи. Филол.фанлари номзоди ... дис.автореф. –Т., 2007. -16.

⁹⁷ Будагов Л.З. луғатида эса «Самарканд ва Бухорода фақат қози - қози-ўрда قلص اوردا деб аталади» деб қайд қилган (Ўша асар. Т.2. –С.17).

⁹⁸ Баскаков Н.А. Титулы и звания в социальной структуре бывшего Хивинского ханства// Сов. Тюркология. 1989. №1. С.68.

⁹⁹ ЎТИЛ. –Ж.3. 2007. -Б.582.

изоҳловчилар билан бирга ишлатилади. Масалан, ҳуқуқ тизимидаги юқори мансаблар, яъни **Ўзбекистон Республикаси Олий суди раиси, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди раиси, Ўзбекистон Республика Конституциявий суд раиси** каби бирикмалар орқали ифодаланилади: **Убайдулла Мингбоев Ўзбекистон Республикаси Олий суди раиси; Мирзоулўбек Абдусаломов Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди раиси** (53, 5).

Шунингдек, спорт соҳасида ҳам футбол, бокс, кураш майдонларида ўйиннинг қонун-қоидага биноан олиб борилишини, тартиб сақланишини назорат қилувчи шахс ҳам судья деб юритилади: **Учрашувни бошқариб борган судья ғолибни аниқлаш учун 30 дақиқа вақт белгилади** (38, 4). Ҳозирда судья лексемаси ўрнида ҳакам сўзи ишлатилмоқда: **«Президент кубоги» учинчи халқаро турнирининг бош ҳаками Дани Гали навбатдаги учрашув натижасини қайд этаяпти** (38, 4).

Судья сўзининг бу маъноси мазкур лексеманинг маъно кўчиши орқали ҳосил бўлган, яъни суд жараёнида ҳам, ўйин давомида ҳам ҳукм чиқарувчи, ҳакамлик қилувчи шахс судья ҳисобланади.

Ҳуқуқ тизимида оид юқори мансаб **Олий суд раиси** лавозимидир. Шунингдек, ҳар бир вилоят ва туманнинг суди раислари бор: **Улар орасида Қашқадарё виоляти суди раисининг тақлифлари таҳсинга сазовордир** (38, 3).

Хусусан, муайян ҳукмнинг, қонуннинг тўғри ёки нотўғри эканлигини назорат қилувчи Конституцион суд борки, унинг бошқарувчиси Конституциявий суд раиси номи билан берилади: **Республика Конституциявий судининг раиси ... ҳамда жамоат органларининг тақдимномасига биноан амалга оширилди** (53,8).

Демак, ҳуқуқ тизмига оид юқори мансаб эгалари бирикма шаклидаги лавозим номи билан аталади. Бу мансаб номи аниқланмиш+аниқловчи шаклига эга бўлади.

Ушбу номлар таркибидаги **райис//раис** лексемаси ўзбек тилида Марказий Осиё хонликларида шариат қонун-қоидаларининг бажарилишини кузатиш ҳамда бозорларда тош-тарозиларнинг тўғри бўлишини текшириб туришдан иборат вазифаларни бажарган шахснинг номини ифодалаб келган: **Бир кун Абдулло райис хон ҳазратларига дуо қилмоқ учун келиб эрди, хон ҳазратлари**

сўрадиларким, «Ихтисобни шариати ғарронинг муқтазосича этиб юрусизму?» (20, 237).

Қайд этиш лозимки, раис лексемаси қадимги Шарқда қўлланган мухтасиб сўзи билан синоним тарзида қўлланган. Мухтасиб мансаби ҳар бир шаҳарда мавжуд бўлган. Мухтасиб лексемаси араб тилидан ўзлаштирилган бўлиб, биринчи бор «Қутадғу билиг»да «назоратчи» маъносида қайд қилинган:

Булардын баса мухтасиблар турур
Булар алги кучлуг кэрак эй унур
Қыса тутса фасиқ йава бошлагиг
Толу тутса мазгад жамаъатларыг.

(Булардан бўлаги мухтасиблардир, Булар қўли кучли бўлиши керак, эй барака топкур. Токи фосиқ, беҳуд, бебошларни тергаб тутса(лар)(54, 816).

Мухтасиб лексемаси Алишер Навоий асарларида ҳам шу маънода ишлатилган. Масалан: Мухтасиблар ҳафтада икки қатла бозор аҳлининг нархларидин вукуф топсалар (3, 160).

Ҳозирги ўзбек тилида ишлатилувчи прокурор лексемаси ҳам ҳуқуқ тизимида муҳим ўрин тутувчи мансаблардан бири ҳисобланади. Прокурор лексемаси суд жараёнида давлат қораловчиси¹⁰⁰ деган маънони билдиради. Прокурор мансаби қораловчи деб ҳам аталиши мумкин: ИИБларнинг ишларини текшириш натижалари юзасидан бўлим прокурори Б.Аглаев йиғилганларга ҳисобот берди (41, 3); –Бугун мен қораловчининг устидан мазза қилиб куламан, – деди айбланувчи ўз оқловчисига (53, 10).

Прокурор лексемаси бош сўзи иштирокида қўлланиб, ҳуқуқ тизимидаги юқори лавозимлардан бири, яъни қонунга тўла амал қилиниши устидан давлат назорати олиб борувчи лавозимли киши¹⁰¹ деган маънони англатади: Республика прокурори «Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори» деб атала бошланди (53, 10).

Ҳуқуқ тизимидаги қуйи мансаблардан бири саналувчи терговчи сўзи бирор иш юзасидан дастлабки терговни ўтказувчи лавозимли киши¹⁰² маъносини билдиради. Чунончи, Терговчи бунга амал қилмоғи, қолаверса, содир этилган жиноятни ва жиноятчини

¹⁰⁰ ЎТИЛ. –Ж.3. 2007. –Б.313.

¹⁰¹ ЎТИЛ. –Б.313.

¹⁰² ЎТИЛ. –Ж.4. 2007. –Б.72.

фош этишда фақат далилларгагина асосланиши лозим (53, 15). Терговчи лексемаси ва прокурор сўзи айрим сифат ўрнида қўлланган сўзлар билан келиб, ҳуқуқ тизимига оид ўрта мансаб эгалари номини билдириши мумкин: Хонобод шаҳар прокуратурасининг катта терговчиси; Ўзбекистон Республикаси прокуратураси жиноят ишлари кўрилишида судларда прокурор ваколатини таъминлаш бўйича бошқарма катта прокурори С.Қурбонов ахборот беради (41, 2).

Демак, ҳуқуқ тизимига оид мансаб ва унвон номлари диахрон ва синхрон аспектда олинганда бир-биридан фарқланади. Ҳозирги ўзбек тилида эски ўзбек тилидан фарқли равишда бирикма шаклидаги мансаб ва унвон номларидан фойдаланилган.

1.4. Солиқ тизимига оид мансаб ва унвон номлари

Марказий Осиёнинг давлатчилик тизимида молиявий ишлар ўзига хос йўлга қўйилганлиги боисидан, шу ишлар билан шуғулланувчи махсус кишилар бўлганки, улар ҳам хилма-хил мансаб ва унвонларни ифодаловчи лексемалар жумласига киради: **девонбеги, омил, закотчи, мушриф, муҳассил** ва б.

Қайд этилган мансаб номлари Ўзбекистон ҳудудида ХХ асргача бўлган давр оралиғида турли вақтларда қўлланган. Ижтимоий тузумнинг ўзгариши, ва ниҳоят, Ўзбекистоннинг мустақилликка эришуви натижасида солиқ тизимидаги туб ўзгаришларни рўёбга чиқарди. Шу боисдан, тилга олинган солиқ тизимига мансуб мансаб номини англатувчи лексемалар ҳам мутаносиб сўзлар билан алмаштирилди ёки муайян вазифа бекор қилинган, истёмождан чиқди. Ҳозирда **Республика солиқ қўмитаси раиси, солиқ инспектори, солиқчи** каби лексемалар ишлатилмоқда. Қуйида аввал ХХ асрдан илгари қўлланган айрим мансаб ва унвон номларига изох берилади.

Девонбеги девон бошлиғи маъносини англатади.¹⁰³ Бу мансаб ўрта солиқ йиғувчи муассаса бошлиғи мансаби маъносини билдирган бўлиб, кейинчалик унга мамлакатнинг барча молия ишлари юклатилган: **Магар, Худойназар девонбегини девонбегилик мансабидин маъзул этиб, ўрнига Муҳаммад Муродкул отаниким, ... насб этдилар (20, 194); Мирза Исmoil девонбегини биласиз, у амир замонида, шунақа, амирнинг яқин**

¹⁰³ ЎЗМЭ. –Т.3, 2002. –Б.229.

кишиларидан бири эди. Амирнинг бутун даромади унинг қўлидан ўтарди (2, 282).

Л.З.Будаговнинг фикрига кўра, девонбеги «фуқаролик ишлари қозиси»¹⁰⁴ деган маънода ишлатилган. Бирок Х.Бекмухамедовнинг тадқиқотида ҳам девонбеги Ўрта Осиёда йирик феодал хукмдор саройида молия ишларини олиб борувчи мансабдор сифатида таърифланади. Шунингдек, Бухоро амирлигида олий сарой мансабларидан бири, яъни молия ва хўжалик ишлари билан шуғуллашувчи, айнан шу лексема билан юритилганлиги қайд этилади.¹⁰⁵ Юқорида қайд этилганидек, девонбеги лексемаси, аввало, солиқ йиғувчиларнинг бошлиғи маъносини билдирган: Назир девонбеги бир йўл топиб, ўз хукмдорини бу ваҳшиёна ишдан тўхтатишга жазм қилди (28, 27).

Шу билан бирга, мазкур мансаб номи соҳиби девон бирикмаси орқали ҳам ифодаланган. Масалан: Кейинчалик султон шаҳар савдогарлари ва шарият пешволарининг кўнгли учун собиқ қозининг ўғли Бадриддинни соҳиби девон қилиб белгилади (28, 84).

Амин лексемасининг луғавий маъноси «ишончли кишилар»¹⁰⁶ бўлиб, асосан, молия ва қишлоқ хўжалигини бошқариш ишлари билан шуғуullanувчи давлат девони томонидан белгиланадиган амалдорга нисбатан ишлатилади. Амин сўзининг шу маъноси, яъни бир ёки бир неча қишлоқларни бошқарувчи амалдор, оқсоқол маъноси (бу амалдор ёки халқ томонидан сайланган ёхуд қишлоқни бошқариш учун тайинланган маъмурий мансаб маъносини) солиқ ундирувчи амалдор мансабини ифодалаши бир неча ишларда қайд этилади.¹⁰⁷

Демак, амин сўзи тилга олинган икки маънода: солиқ ундирувчи амалдор ёки қишлоқ оқсоқоли маъносида қўлланган бўлиб, ҳозирги ўзбек адабий тилида фақат тарихий даврга оид воқеаларни ҳаққоний тасвирлашда ишлатилади: Аминларнинг кўни боёнлардан, – деди Али ғижиниб (27, 182); Додхохнинг амри билан аминлар элликбошиларга, элликбошилар халойиққа кўз бўлиб қишлоқни тозалатдилар (14, 121).

¹⁰⁴ Будагов Л.З. Ўша асар. –Т.1. –С.582.

¹⁰⁵ Бекмухамедов Х. Тарих терминлари изоҳли луғати. –Б.56.

¹⁰⁶ Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. –С.45.

¹⁰⁷ Бекмухамедов Х. Ўша асар. –Б.7; Троицкая А.Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX в. –М.:Наука, 1968. –С.532; Будагов Л.З. Ўша асар. –Т.1. –С.96; ЎТИЛ. –Ж.1. 2006. –Б.78.

Меҳтар форс-тожикча сўз бўлиб, «улуг, катта, буюк»¹⁰⁸ деган маъноларни билдиради. **Меҳтар** лексемаси Х.Бекмухамедовнинг фикрича, Хива хонлигидаги бош хизматчининг маъносини билдирган бўлиб, у Шовот каналидан бошлаб, то ўлканинг Жануби бўйлаб жон солиғини йиққан. Баъзан хон йўқлигида давлат ишларини ҳам бошқарган.¹⁰⁹ Л.З.Будаговнинг таъкидлашича, **меҳтар** ички ишлар вазири маъносида ишлатилган бўлиб, Хивада эса қўшинга маош тарқатувчи хизматчи лавозими маъносини билдирган.¹¹⁰ Масалан: **Дўсим арқда ўнг қўл вазири – меҳтарнинг ҳузурда ўтириб, унинг гапларини диққат билан тинглашарди** (27, 41). Бироқ бошқа манбаларда закот ундирувчи амалдор мансаби маъносини ифодалаганлиги қайд этилади.¹¹¹ Шунингдек, ЎзМЭда **меҳтар** сўзи сарой созандагарининг бошлиғи, етакчи созандага нисбатан ишлатилганлиги ҳам кўрсатилади.¹¹²

Омил – арабча сўз бўлиб, «ишловчи; хизматда турувчи»¹¹³ маъносини ифодалайди. Амир Темур даврида **омил** лексемаси давлат молия идорасининг хизматчиси, солиқ йиғиш иши билан шуғулланувчи шахс маъносини ифодалаш учун ишлатилган. Масалан: **Табризга бориб ноибларини ва омилларини тутуб банд қилдилар ва девони дафтарларни тилаб, (неча йиллик) «ду танга» молким, девони аълои хоссага тааллуқ эрди, шахзода ани олиб харж қилиб эрди, барчани ҳавола қилдилар** (16, 224).

Шунингдек, Бухоро хонлигида солиқ йиғувчи мансабдор шахс, яъни **омил** билан параллел равишда **закотчи** лексемаси ҳам қўлланган. Бу мансаб номи, масалан, Алишер Навоий асарларида ҳам ишлатилган: «**закотчи – закот йиғувчи амалдор**». Масалан: **Закотни шаръ ва ҳукм йўсуни билан закотчилар алардин мустахлас қилсалар** (3, 132).

Муҳассил «солиқ ундирувчи»¹¹⁴ ва **саркор** «ишбоши, бошқарувчи»¹¹⁵ сўзлари ҳам солиқ йиғувчи, солиқ ундирувчи

¹⁰⁸ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. –Т.1. Б.303.

¹⁰⁹ Бекмухамедов Х. Ўша асар. –Б.104.

¹¹⁰ Будагов Л.З. Ўша асар. –Т.2. –С.269.

¹¹¹ Семенов А.А. Бухарский трактат. –С.149; ЎзМЭ. –Т.5. 2003. –Б.639.

¹¹² ЎзМЭ. –Т.5. 2003. –Б.639.

¹¹³ Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. –С.541.

¹¹⁴ Будагов Л.З. Ўша асар. –Т.2 –С.215; Назарова Х. Захириддин Мухаммад Бобир асарлари учун қисқача луғат. –Т.: «Фан». 1972. –Б.94.

¹¹⁵ Будагов Л.З. Ўша асар. –Т.1. –С.606; ЎзМЭ. –Т.7. 2004. –Б.523; Назарова Х. Ўша асар. –Б.526.

шахсларга нисбатан ишлатилган: **Таки икки юз мўғулни анга муҳассил қилди (1, 76).**

Саркор лексемаси, шунингдек, ишбоши ва тўй-маъракаларни бошқарувчи шахсга нисбатан ҳам қўлланади. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам **саркор** сўзининг айна маънода ишлатилиши учрайди: **Саркор Соли Каримовнинг бу мажмуадаги ишлари диққатга сазовордир (38, 4).**

Қайд этилган солиқ тизимига оид мансаб номлари ҳозирда истеъмолдан чиққан бўлиб, фақат бадиий асарларда тарихий давр колоритини акс эттириш учун ишлатилади. Масалан: **Закотчини сўйиб қамалган бир туркмандан эшитди (39,45).**

Ўзбекистон худудида ижтимоий-сиёсий ҳаётда тубдан амалга ошган ўзгаришлар нафақат давлат бошқаруви тизимида, балки солиқ тизимига ҳам таъсир кўрсатган, яъни давлат солиқ тизимида таркибий ўзгаришлар рўй берган. Натижада солиқ тизимидаги мансаб ва унвон номлари шунга мувофиқ равишда янгиланган. Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ тизимидаги юқори мансаб **Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитасининг раиси** лавозимидир. Бу мансаб номи олти компонентдан ташкил топган бўлиб, икки шаклда ишлатилиши кузатилди: **1997 июлдан – Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитасининг раиси (32, 2); Шу кунгача Давлат солиқ қўмитасининг раиси вазифасида ишлаб турибди (32, 2).**

Давлат солиқ тизими вилоятларда ва туманларда ўз бўлимларига эга. Худди шу сингари вилоят ва туман бўлимлари ўз ичида шуғулланувчи соҳасига кўра бўлимларга ажратилади. Вилоят ва туман давлат солиқ инспекцияларига оид мансаблар шаклий жиҳатдан бир-бирига яқин. Давлат солиқ инспекциясининг вилоят ва туман бўлимидаги юқори мансаб номи ушбу муассаса номи ва «**бошлик**» лексемасининг бирикишидан ҳосил бўлади. Бу мансаб номи ҳам бирикма шаклидаги мансаб номи ҳисобланади, чунки – беш ва ундан ортиқ компонентдан иборат бўлади: **1997 йил ноябрдан вилоят давлат солиқ бошқармаси бошлиғи (32, 13).**

Республика, вилоят ва туман давлат солиқ инспекциялари бўлимидаги иккинчи юқори мансаб қайд этилган юқори мансаб номига «**биринчи муовин**» сўз бирикмасини қўшиш орқали ҳосил қилинади.

Муовин – арабча сўз бўлиб, *бошлиқ ёки раҳбарнинг ўринбосари*¹¹⁶ деган маънони билдиради. Масалан: **Савдо-сотик билан шуғулланувчи баъзи бир тадбиркорлар инсоф чегарасидан чиқиб кетишяпти, – дейди Фарғона шаҳар Давлат солиқ инспекцияси бошлиғи муовини Муҳаммаджон ака Мирзаев** (32, 4).

Сўзларни қўллашда миллийликка, табиийликка ва софликка алоҳида эътибор берилаётган бир пайтда араб тилидан ўзлашган **муовин** сўзининг ўзбек тилида қадимдан ишлатиб келинаётган **ўринбосар** сўзини сиқиб чиқаришига йўл қўймаслик зарур. Чунки тилнинг расмий қатламида, яъни расмий ҳужжатлар, дарслик ва қўлланмаларда синонимларнинг қўлланиши чалкашликларни келтириб чиқаради. Асл туркий ҳисобланувчи **ўринбосар** лексемаси эса тушунчанинг маъносини тўғри ва аниқ ифодалай олади.

Давлат солиқ инспекцияси ўз таркибида ўн тўрт бўлимни бирлаштиради: савдо бўлими, баланс бўлими, захира бўлими, ҳуқуқий бўлим кабилар. Бу бўлимдаги юқори мансаб «**бошлиқ**» сўзи орқали ифодаланadi. Натижада, уч ва ундан ортик компонентли мансаб номлари ясалади: **Савдо бўлими бошлиғи, давлат даромади бўлими бошлиғи** каби. Ушбу мансаб номи тегишли муассаса номи билан тўлиқ ишлатилиши мумкин. Бу ҳолда мазкур лавозим номи кўп компонентли бирикма шаклидаги мансаб номига айланади: **Собир Раҳимов тумани Давлат солиқ инспекциясининг давлат даромади бўлими бошлиғи** каби.

Демак, ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланувчи солиқ тизимига оид мансаб номлари янги сўзлардан иборат. Шу билан бирга, айни лексемалар эски ўзбек тилидаги мутаносиб лексемалардан фарқли ўлароқ мураккаб қолипга эга бўлиб, уч ва ундан ортик компонентдан ташкил топади. Давлат солиқ тизимидаги унвонлар ҳам тор соҳа доирасида берилганлиги учун махсус унвонлар сирасига киритилади.¹¹⁷

1. 5. Фан ва таълим тизимига оид мансаб ва унвон номлари

Фан ва таълим тизими, маълумки, руслар истилоси ҳамда Октябрь тўнтаришига қадар диний ва дунёвий билимларни бир

¹¹⁶ ЎТИЛ. –Ж.2. 2006. –Б.642.

¹¹⁷ Давлат солиқ тизимидаги унвон номлари тадқиқотнинг кириш қисмида қайд этилди (- Б.9).

асосда ўргатишни мақсад қилар эди. Шунинг учун диний тизимда ва таълим тизимида баравар қўлланувчи мансаб ва унвон номлари мавжуд бўлган: **мударрис, аълам, охунд, домулла//домла, мулла** кабилар. Бу лексемалар тадқиқотнинг диний тизимига оид мансаб ва унвон номлари тадқиқига бағишланган бўлимида ўрганилганлиги учун қайта таҳлил қилинмади.

Руслар истилоси ҳамда Октябрь тўнтаришидан кейинги даврларда фан ва таълим тизимида ҳам тубдан ўзгаришлар рўй берди. Аввал рус-гузем мактаблари очилди. 1920 йилда Ўзбекистон тарихида илк бор университет ташкил этилди. Бу ва шу каби воқеалар таълим соҳасидаги янги мансаб ва унвон номларининг ўзлашишига сабаб бўлди. Маълумки, таълимнинг ўрта, ўрта махсус ва олий таълим каби турлари бор.

Олий ўқув юртлири университет ва институт ўқув муассасалари шаклида мавжуд. Университет ва институтлардаги энг юқори мансаб эгаси **ректор** ҳисобланади. **Ректор** лотинча сўз бўлиб, «*бошқарувчи, раҳбар*»¹¹⁸ маъноларини англатади. **Ректор** университет ва олий ўқув юртлирининг раҳбаридир. У олий ўқув юртлининг барча фаолиятига, ўқув режаларига, илмий-тадқиқот ишлари дастурлари бажарилишига, маданий-тарбиявий ишларга раҳбарлик қилади: **Учрашувни ректор Азиз Тўраев очди (38, 32).**

Ҳар бир олий ўқув юрти жойлашган шаҳри ва соҳасига кўра номланади: **Тошкент давлат шарқшунослик институти, Самарқанд давлат университети** ва х. Шунинг учун **ректор** лексемаси одатда изоҳловчи сўзларни талаб қилади. Изоҳловчи бирикмаларда айнан **ректор** лексемаси иштирок этмаслиги, балки матндан англашилиши мумкин: **Мамлакатимизда қабул қилинган «Таълим ҳақида»ги қонун «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури»ни амалга татбиқ этиш борасида сиз раҳбарлик қилаётган олий ўқув юртида қандай ишлар қилинмоқда (38, 6).** Шунингдек, бу мансабда раҳбарлик қилувчи шахс фаолият кўрсатаётган олий ўқув юрти номи бирга келади: **Бу масалани муҳокама қилишда Урганч давлат университети ректори А.Саъдуллаев ... иштирок этди (38, 2).**

Олий ўқув юртида ректордан кейинги мансаб **проректор** лавозими ҳисобланади. **Проректор** лотинча сўз бўлиб, «*ўрнига*» маъносини англатади.¹¹⁹ **Проректор** олий ўқув юртлирида

¹¹⁸ Словарь иностранных слов. –М.,1954. –С.600; ЎТИЛ. –Ж.3. 2007. –Б.375.

¹¹⁹ Словарь иностранных слов. –С.540; ЎТИЛ. –Ж.3. 2007. –Б.314.

ректорнинг маълум соҳа бўйича ўринбосаридир: ТошДЮИ маънавият ва маърифат ишлари бўйича проректори Д.Аҳмедов қатнашди (41, 1).

Ректорларнинг ўринбосарлари муайян бир соҳа бўйича тайинланади: илмий ишлар бўйича проректор, ўқув ишлари бўйича проректор каби. Масалан: Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети ўқув ишлари бўйича проректори, профессор Баҳодир Хўжаев кутубхонанинг тақдироти маросимида таъкидлаганидек, бу жамоа ҳаётида ҳаёжонли ва нуқтилмас кун бўлиб қолади (38, 3).

Демак, проректор лексемаси ҳам изоҳловчи сўзлар иштирокида ишлатилади: Кўрилган масала юзасидан Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси проректори ... ва бошқалар ўз фикр-мулоҳазаларини билдирдилар (38, 2).

Олий ўқув юртларидаги факультет раҳбари, бошлиғи декан лексемаси билан ифодаланади. Декан лотинча сўз бўлиб, «ўнбоши»¹²⁰ маъносини билдиради. Декан факультетдаги ўқув, таълим-тарбия ва илмий ишларни бошқарувчи лавозимли шахс ҳисобланади: Назрулла Муслимов Низомий номли ТДПУ инженер-педагогика факультетининг декани (38, 4).

Ўқув юртларида берилувчи унвонларни англлатувчи лексемалар ўзбек тилида алоҳида ўрин тутади. Олий ўқув юртларининг юқори малакали ўқитувчиларига бериладиган илмий унвон доцент лексемаси орқали ифодаланади. Доцент лотинча сўз бўлиб, «таълим берувчи»¹²¹ маъносини билдиради. Доцентлик унвони фанлар номзоди даражасига эга бўлган, доцентлик учун синовдан ўтган ва илмий-педагогик ишида камида уч йилдан ортиқ ишлаган шахсларга олий ўқув юртлари илмий кенгашлари тавсияси билан Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссияси томонидан берилади: Улардан бири дарёдил муаллимамиз, филология фанлари номзоди, доцент Мунаввара Солаева эди (38, 2).

Олий ўқув юртларидаги энг малакали ўқитувчиларга, шунингдек, тадқиқот ишларига раҳбарлик қилувчи илмий ходимларга бериладиган унвон профессор лексемаси воситасида

¹²⁰ УТИЛ. –Ж.1. 2006. –Б.592; ЎЗМЭ. –Ж.3. 2002. –Б.242.

¹²¹ Словарь иностранных слов. –С.574; ЎЗМЭ. –Т.3. 2002. –Б.365.

берилади.¹²² Масалан: Бу ишга дорилфунунимизнинг барча жамиятшунос, файласуф ва тарихчи профессорлари жалб қилинган (38, 2).

Доцент ва профессор лексемалари ректор, проректор сўзларидан фарқли ўлароқ изоҳловчи сўзларни талаб қилмайди: Профессор Р.Қўнғуровга шухрат келтирган омиллардан бири унинг илмий асарлари бўлса, иккинчиси, сўзсиз юксак одамийлиги, инсонпарварлиги эди (38, 3).

Мухбир аъзо, академиянинг мухбир аъзоси – академик унвон.¹²³ Мазкур унвон академияларнинг умумий мажлисида сайлов йўли билан тасдиқланадиган атоқли олим ёки санъат арбобларига бериладиган, академик кичик унвон ва шу унвонга эга бўлган киши: У фақат Зокир Қўшмоқовнинг Бутуниттифок кишлоқ хўжалик Фанлар академиясининг мухбир аъзоси эканлигини орқаворотдан эшитгани бор эди (37, 117).

Мухбир аъзо унвони номи академиянинг номи иштирокида қўлланади: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг мухбир аъзоси С.Шермухамедов кириш сўзи билан очди (41, 2). Ўзбекистонда мазкур унвон 2000 йилгача амалда бўлган.

Юксак илмий унвон академик лексемаси билан ифодаланувчи унвон ҳисобланади.¹²⁴ Академик Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси бўлиб, у бирор академиянинг аъзолигига сайланади: Ўзбекистон Республикаси ФА академиги, фалсафа фанлари доктори, профессор Э.Юсупов ... маъруза қилдилар (41, 2). Академик лексемаси ҳам муайян изоҳловчи сўзларсиз, якка ўзи ишлатилади: Академик Муҳиддин Жабборовичнинг катта илмий ва ҳаётий тажрибаси қўл келди (37, 245).

Олий ўқув юргларида ташқари илмий-текшириш институтлари ҳам мавжуд. Илмий текшириш институтлари, шунингдек, ўрта махсус ва ўрта таълим масканларидаги юқори мансаблар бирикма лексемалар ёрдамида ифодаланади. Масалан, илмий текшириш институтлари, лицей, коллеж ва – мактаблардаги энг юқори мансаблар директор сўзи воситасида ифодаланади.¹²⁵ Масалан: Лицей директори Жуманазар Ҳасанов сўзга чиқиб, ... Наврўз билан қизғин табриклади (38, 4); 420 ўқувчини ўқитамиз, –

¹²² ЎТИЛ. –Ж.3. 2007. –Б.316.

¹²³ ЎТИЛ. –Ж.2. 2006. –Б.656.

¹²⁴ Словарь иностранных слов. –С.29; ЎТИЛ. –Ж.1. 2006. –Б.60.

¹²⁵ Директор лексемаси таджикотнинг 1-боби 2-бўлимида тадқиқ этилди.

дейди мактаб директори Бовабой Тошев (38, 3). Директордан кейинги мансаб ўринбосар сўзи билан берилади: Сиз Тошкент шаҳридаги 229-мактабда директор ўринбосари лавозимда муваффақиятли ишлаб келдингиз (19, 1). Ўринбосар сўзи директор қаратқичини ҳамда шу мансабга тааллуқли муассаса номи иштирокида келади: Хива шаҳридаги Баёний номидаги 2-иктидорли болалар мактаби директорининг илмий ишлар бўйича ўринбосари (19, 2).

Илмий текшириш институтларида директор, директор ўринбосари мансабларидан сўнг илмий котиб мансаби туради. Масалан: Тўрт йил ичида чорва моллардаги паразитизм бўйича докторлик диссертациясини ёқлаб қайтди-да, республика Фанлар академиясида илмий котиблик қилиб юрди (37, 147).

Илмий котиб илмий-текшириш институтларида ходимларнинг иш режаларини тартибга солиш, уларнинг боришини назорат қилиш ҳамда ташкилий ишларни бошқарувчи мансабдор шахс хисобланади.

Илмий-текшириш институтларида соҳаларга кўра бўлимлар ажратилади. Ҳар бир бўлимга раҳбарлик қилувчи шахс бошлик лексемаси билан ифодаланади. Бу сўз доимо шарҳловчи бирикмалар иштирокида келади: ҳозирги ўзбек адабий тили бўлими бошлиғи, тил тарихи бўлими бошлиғи каби.

Матннинг мазмунидан бўлим ҳақидаги маълумот англашилса, бўлимнинг номи келтирилмаслиги, қисқа шаклда бўлим бошлиғи тарзида ишлатилиши мумкин: Ҳозир Ўзбекистон пахтачилик илмий-тадқиқот институтида бўлим бошлиғи (32, 26).

Олий ўқув юртларидаги факультетлар тор ихтисосликка кўра кафедраларга ажратилади. Кафедрадаги раҳбар мансаби мудир лексемаси билан ифодаланади: Унда мамлакатимиздан ... Тошкент давлат шарқшунослик институти исломшунослик кафедрасининг мудир А.Мўминов ... иштирок этди (38, 4). Мудир сўзи ҳам бошлик лексемаси сингари изоҳловчи сўзларни талаб қилади. Чунки мудир лексемаси бошқа муассасалардаги раҳбарларга нисбатан ишлатилиши мумкин: Кутубхонанинг бош мудир – ўша рангпар, қотма аёл (40, 28). Мудир сўзини шарҳловчи бўлак қисқа ёки кенг шаклда бўлиши мумкин: Кенгашда республика олий ўқув юртларининг ректорлари, проректорлари, деканлари ва декан ўринбосарлари, кафедра мудирлари иштирок этди (38, 3).

Фан ва таълим тизимидаги буюк хизматлари учун бериладиган фахрий унвонлардан бири **Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси, Ўзбекистон Республикаси фан арбоби, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган халқ таълими ходими унвони** ҳисобланади: **Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси Хайрулла Иноғомов бошқаради** (38, 4).

Демак, фан ва таълим тизимидаги фахрий унвонлар таркибидир, яъни бир неча компонентдан ташкил топади.

1. 6. Диний мансаб ва унвон номлари

Тарихий манбалардан маълумки, Марказий Осиё феодал жамиятида диний уламолар алоҳида бир табақани ташкил этган. Уларнинг мусулмонларга таъсири кучли бўлган. Мазкур ҳолат хукмдорларни дин вакиллари билан ҳисоблашиб иш кўришга мажбур этган. Шу боисдан, давлат бошқарув тизимининг бир қисми уламолар қўлида бўлган.

Шунга кўра, ёзма ёдгорликларда диний мансаб ва унвонларни ифодаловчи лексемаларни кўплаб учратиш мумкин. Бундай мансаб ва унвонлар ичида **шайхулислом** энг юқори диний бошлиқ ҳамда исломда энг катта диний мансаб ҳисобланган.¹²⁶ Масалан: **Қолди бир хожага даври айём, Қилиб эрди ани шайхулислом** (29,63).

Шайхулислом – арабча сўз бўлиб, «*диний раҳбар*»¹²⁷ деган маънони ифодалайди, яъни *ислом бошчиси, мусулмонлар жамоаси бошлигининг унвони ҳисобланади.*

Шайхулислом лексемаси, айниқса, Алишер Навоий асарларида кўплаб қўлланган бўлиб, қуйидаги маънони англатиб келган: «*ислом динида энг юқори мартаба*» (**Дайр пириға мурид ўлди Навоий, негаким, Шайхулислом деган кимсага ислом керак** (3, 338).

Шайхулислом лексемаси юқоридаги маъноларда XVII асргача қўлланиб келинганлигини тубанда келтирилади мисоллар ҳам тасдиқлайди: **Ул вақтда Самарқанднинг шайхул исломи бирлан қозиси келиб, хонни кўруб омон тиладилар** (1, 68).

¹²⁶ Мазкур лексема ҳозирда ҳам аини шу маъносида ишлатилаётганлиги хақида қуйидаги маълумотни келтирамиз: *Ислом ташкилотларидан факат шиаликка мансуб Закавказье мусулмонлари диний бошқармаси раҳбари Ш.у.и унвони билан юритилади* (Қаранг: *Ислом справочниги*. –Т., 1989. –Б.279).

¹²⁷ Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. –С.424.

Мазкур лексема ҳозирги кунларда яратилган бадий асарларда тарихий колоритни акс эттириш мақсадида ишлатилади: **У падари бузруквори Шайхулислом Исомиддиндай доно ва закий муршидлардан бўлмаса-да, ҳар қалай, Мирзо Улуғбекка ён босиб, уни мутаасиб шайхларнинг фиски фасодларидан муҳофаза қилиб келарди** (9, 54).

Араб тилидаги имом лексемасининг туркий тилларда «*диний раҳбар*» маъносида илк бор XV асрларда ишлатилганини Х.Дадабоев монографиясида қайд этган.¹²⁸ Л.З.Будагов луғатида имом лексемасига шундай таъриф берилган: «*диний хизматчи, руҳонийлар бошчиси; масжид имоми, мулла; олдинда турувчи; йўлбошчи – халифалар ва 4 асосий мазҳаб асосчиларининг унвони*».¹²⁹

Алишер Навоий асарларида ҳам имом, *пешво ва масжид пешвоси, масжид имоми* маъноларида қўлланган. Масалан: **Мяъни аҳлиға имоми барҳак, Ҳақдин ислом аро кутби мутлақ** (3, 34); **Дағи ҳар масжиднинг имомиға таъйин қилсаларким, маҳалла аҳлининг ўғул ва ушоғиға мактаб тутуб ўқутсалар** (3, 34).

Ҳозирги бадий адабиётларда, газета ва журнал саҳифаларида имом лексемаси, кўпинча, «*1. Намозда жамоатнинг олдида туриб намозни бошқарувчи, уларни ўзига иқтидо эттирувчи шахс; руҳоний, домла. 2. Ислом пешволарининг унвони*»¹³⁰: **-Бундан чикди, сиз ҳам жонбозлик қилсангиз, бирон мачитга имом ё мутавалли бўлиб қолмасангиз бўлар экан-да?...**(14, 25); **Имом Бухорий жами 600 минг ҳадис тўплаб, шулардан 100 минг «сахих» ва 200 минг «ғайри сахих» ҳадисларни ёд олганлар** (13, 108).

Бироқ тегишли манбаларга мурожаат этилса, имом лексемасининг юқорида келтирилган таърифлари етарли эмаслиги маълум бўлади. «Ислом (справочник)»да қуйидагича таърифланади: 1) *суннийликда барча мусулмонларнинг олий раҳбари ёки буюк имом (ал-имом ал-кабир), яъни халифа;* 2) *суннийликда шарият мазҳаблари (ҳанафия, маликия, шофъия ва ҳанбалия)нинг асосчилари;* 3) *шиаликда энг юксак раҳнамо ҳисобланган Али ва унинг авлодлари;* 4) *шиаликда ҳам, суннийликда ҳам ҳар бир*

¹²⁸ Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. –С.5.

¹²⁹ Будагов Л.З. Ўша асар. –Т.1. –С.91.

¹³⁰ УТИЛ. –Ж.2. 2006. –Б203.

*масжидда намозни бошқариб боровчи руҳоний масжид имоми.*¹³¹
Масалан: Имом Абу Бакр ас-Сиддиқ ҳазратлари (45, 39); Имом Абу Ҳанифа баркамол ва ўткир ақл соҳиби бўлиб, ажрийб хулосалар чиқара оладиган ва тенги йўқ хотирага эга бўлганлар (45, 67); Фақат ўн иккинчи Имом Муҳаммад ёшлигида сирли бир тарзда йўқолди (51, 328); Ва ул ерларда масжидлар солиб, муаззин ва имом муқарра қилиб, фарзу суннатнинг одобига машғул бўлдилар (16, 230).

Мусулмон давлатларида таълим тизими диний асосларга таянилган ҳолда ташкил этилган. Тарихий манбаларнинг кўрсатишича, кўпчилик шаҳарларда аҳолининг тўртдан бирини «*илм аҳли*» деб номланувчи ижтимоий гуруҳ ташкил қилиб, улар давлатнинг мафкуравий вазифасини ўтаган. Ана шу «*илм аҳли*» жумласига қуйидагилар кирган: мударрис, аълам, охунд, домла, мулла қабилар. Энди уларнинг айримлари ҳақида тўхтаб ўтамиз.

Маълумки, ислом оламида олий ўқув юртлари, яъни мадрасада дарс берувчи киши, мадраса ўқитувчиси мударрис лексемаси билан ифодаланган. Мударрис (مدرس) аслида араб тилидан олинган бўлиб, «*ўқитувчи, муаллим, педагог*»¹³² маъноларини ифодалаган. Масалан: Маданияти ислом Туркистони Мовароуннахрға аларни воситаси ила кирган, муни аслий тилимизга таржима қилмаган муаллим ва мударрисларимизға оғир кўрунуб ва ҳам маданият комил эмаслиги, чунончи, бу тилимизни аслий била юрутадиган халқи Кошғар халқларида кўп бўлуб, аларда ҳоло ҳам бузулмай, аксар китоби арабийларни туркийға қалб қиладургон алардурлар (20, 276); Мударрисдан сабоқ олади-да, ним қоронғи ҳужрасига кириб, китоблари орасига кўмилади (14, 21).

Муфти//муфтий лексемаси *шариат қонунларини талқин қилувчи, шариат ва ҳуқуқ масалалари юзасидан ҳукм чиқарувчи, фатво берувчи лавозимли уламо.*¹³³ Ўтмишда муфти бир йўла икки-мутахассислик, яъни мударрис мансаби ёхуд олий мадрасанинг ўқитувчиси сифатида хизмат қилган. Ҳозирда эса қуйидаги маънода қўлланмоқда: ... Ўзбекистон мусулмонлар диний идораси раиси муфтий А.Баҳромовнинг ахборотлари тингланди (38, 1).

¹³¹ Ислом (справочник). –Б.132.

¹³² Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. –С.251.

¹³³ ЎТИЛ. –Ж.2. 2006. –Б.656.

Олий муфти **аълам** унвонига эга бўлган. **Аълам** унвонига Алишер Навоий асарларида «*ўта доно, катта илм эгаси, донишманд*»¹³⁴ деб таъриф берилган. Масалан: **Чун Навоий наътинг айтурга тилар бўлғай алам, не ажаб гар бўлса бот олимлар ичра аъламе** (3, 160).

Аълам – олимларнинг олими маъносини англатувчи унвоннинг қисқартирилган шаклидир. Масалан: **Мавлоно Низомуддин ўгли Кутбуддин аъламу уламо эрди** (16, 92).

Аълам унвонига ислом қонунларининг билимдони, олимларнинг олими бўлган мударрис сазовор бўлган.

А.А.Семеновнинг қайд этишича, **аъламлар** иккита бўлган: 1) охунд; 2) аълам.¹³⁵

Охунд лексемаси ҳам «*олим, мударрис*» маъноларини англатган. Охунд лексемаси юнон тилидаги «*архонт*» сўзидан олинган бўлиб, *хўжайин, аслзода табақадан бўлган киши*»¹³⁶ маъносини ифодалайди, деган фикр ҳам мавжуд. **Охунд** лексемаси куйидаги маънода ишлатилган: *Ўқимшили, илмли киши; мулла, домла*.¹³⁷ Масалан: ... **Юсуф Ҳожи охунд ва Исмоилхўжа охунд ва Худойберган охунд ва олиму улум маъқул ва манқулда Мулло Муҳаммад Расул ва фақирн ҳақир мажлиси ҳумоюнларига ҳафтада икки мартаба ҳозир бўлуб китобхонлик этар эрдук** (20, 257); ... **Холмуҳаммад охунд ва Раис домла ва мулла Ҳожамқули аълам, булардан бўлак яна кўб уламо ва фузалоларни қатл қилган эди** (20, 299).

Марказий Осиёдаги давлатларда билимли кишилар ва уламолар унвони **шайх** лексемаси билан ҳам ифодаланган. Баъзи олимларнинг қайд этишича, **шайх** лексемаси ёши улуг кишиларга нисбатан қўлланган.¹³⁸ Бирок Самарқанд эпитафияларини тадқиқ қилган Л.Додхудоёвнинг¹³⁹ фикрича, **шайх** лексемаси машхур шоирлар, диний бошқарма раҳбарларига (уларнинг ёшидан қатъи назар), диний фан мударрисларига нисбатан ишлатилади.

¹³⁴ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. –Т.1. –Б.160.

¹³⁵ Семенов А.А. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени. –С.41.

¹³⁶ Смирнов В. Мнимый турецкий султан, именуемый у европейских писателей ХVІв. *Salperinus Cyriscklebes*, Зап.Восточ. Отд. Рос. Археолог. Об-ва. Т.ХVІІІ. –СПб. 1908. –С.52-53.

¹³⁷ ЎТИЛ. –Ж.3. 2007. –Б.161.

¹³⁸ Вяткин В.Л. ЦГА УзССР. Ф.1591//Архив В.Л.Вяткина. –Оп.2. –Ед.хр. 34. –Л.4.

¹³⁹ Додхудоёва Л. Эпиграфические памятники Самарқанда ХІ-ХІVвв. Т.1. Душанбе: «Дониш», 1992. –С.77.

Ҳақиқатан ҳам **шайх** унвони диний фанларни чуқур билувчи олимларга ҳамда дин йўлида ўзининг билими билан катта обрў-эътибор қозонган шахсларга нисбатан қўлланган. Чунончи, Амир Темур ҳам шайхларга катта эътибор берган, улар билан диний ва дунёвий фанлар, давлатни бошқаришдаги қонун-қондалар тўғрисида маслаҳатлашган. Уларни ҳар доим қадрлаган: **Ва Соҳибқирон Йассиға бориб тавоф қилди. Буюрдиким, ул мазори устиға иморати олий солдилар ва бир улуғ тоқ боғладиларким, кўк била сўзлашур эрди (16, 190); ... Пиримиз Шайх Шамсиддин Кулол ҳазратлари айнан шу жойларда – Хоразмда паноҳ топишимизни маслаҳат бергон эдилар (38, 4).**

Алишер Навоий асарларида **шайх** лексемаси куйидаги маъноларда ишлатилган: 1) *қари, мўсафид*: (**Не жилва эрди қизил тўн билаки қон ёшдин, Либосин айлади ишқингда шайху шоб қизил (3, 380); 2) тасаввуф йўлининг бошлиғи; тақводор, художўй: (**Бенасиб эрдинг фано ойинидин, эй шайхким, Дўст васлин тоату тақвийға иснод айладинг (3, 195); 3) мулла, имом**: (**Шайх бошиға бало эркандурур дасторкил, Ишқ асрорин эшитмакликка моний бўлди фаш (3, 274).****

2-§. МАНСАБ ВА УНВОН НОМЛАРИНИНГ ЛУҒАВИЙ ҚАТЛАМЛАРИ

Маълумки, мансаб ва унвон номларини ифода этувчи лексемалар давлатчилик тартибларининг жорий қилиниши ва тараққиёти билан боғлиқ равишда юзага келган. Жумладан, худудимизда давлатларнинг пайдо бўла бошлаши билан узвий равишда ўзбек тили лексикасида мансаб ва унвонларни ифодаловчи лексемалар ҳам қарор топа бошлади. Текширишлардан, ўзбек тилида мансаб ва унвонларга алоқадор номлар ҳам генетик жиҳатдан ўз қатламдан ва бошқа тиллардан ўзлашган қатламлардан иборат эканлиги маълум бўлди. Бундай ҳолат қатор объектив сабаблар билан изоҳланади.

Ўзбек тили лексикасида муайян мавқега эга бўлган мансаб ва унвонларни ифодаловчи луғавий бирликларнинг маълум бир қисмини, табиий равишда, ўз қатлам ташкил этади. Умумистеъмол лексикада бу қатламнинг муҳим ўрин тутиб келганлиги ва шундай бўлиб қолиши лозимлиги ҳақида Э.Бегматовнинг монография-

сида¹⁴⁰ алоҳида қайд этилган. Тилшуносликда қабул қилинган анъанага кўра, бу лексик қатламнинг келиб чиқиши жиҳатидан умумтуркий ҳамда соф ўзбекча лексемаларга ажратиш мумкин. Шунга кўра, қуйида бу қатламларнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида кўриб чиқилади.

Мансаб ва унвонларни ифодаловчи лексик қатлам ҳақида гап кетар экан, қуйидаги икки ҳолатни алоҳида таъкидлаш лозим:

1. Туркий тилларнинг аксариятида қўлланувчи мансаб ва унвон номлари. Буларга, масалан, ўзбек, қозок, қирғиз, туркман, озарбайжон, татар, бошқирд тилларининг барчасида (табiiй равишда, айрим фонетик ўзгаришлар билан) ёхуд кўпчилигида қўллаб келинган лексемаларни киритиш мумкин. Мисолларга муружаат этамиз:

Ўзбек тилида	Қозок тилида	Қирғиз тилида	Туркман тилида	Озарбайжон тилида	Татар тилида	Бошқирд тилида
бек	бек	бек	бег	бау	бик(би)	бей
бий	би	бий	бий	—	би	—
оталиқ	аталық	аталық	аталық	аталығ	аталық	аталық
оқсоқол	ақсақал	аксақал	аксақгал	ағсағгал	аксақал	ақһақал
хон	қал	қал	хан	хан	хан	л
элчи	хан	хан	илчи	елчи	илче	хан
	елші	элчи				илсе

2. Туркий тилларнинг айримларида (кўпинча 4-5 туркий тилда) қўлланувчи мансаб ва унвон номлари ҳам мавжудлигини қайд этиш лозим бўлади. Бундай лексемалар жумласига қуйидагиларни мисол қилиб келтириш мумкин: ўзбек тилида қўлланувчи **қози** сўзини олиб кўрайлик. У туркман тилида (**казы**), қирғиз (**казы**), озарбайжон (**газы**), татар (**казый**) тилларида қайд этилган бўлиб, масалан бошқирд тилида ишлатилмайди, қозок тилида эса аynи шу маънода, асосан, **бий** термини ишлатилган.¹⁴¹

Хазиначи лексемаси (**хазиначы**)¹⁴², татар (**хазиначе**)¹⁴³ тилларида қўлланса-да, чунончи, бошқирд тилида унинг ўрнида рус

¹⁴⁰ Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. —Б.45.

¹⁴¹ Би - дау-жанжалга билик айту ушин устем топтин қолдауымен сайланған оқили (Толковый словарь казахского языка. —Т.—Алма-Ата:АН КазССР, 1959. —С.113.)

¹⁴² Туркменско-русский словарь. М.:Сов.Энцикл., 1966. —С.680.

тилидан ўзлаштирилган **казначей** термини ишлатилади. Демак, айрим лексемалар уч-тўртта туркий тилларда ишлатилиб, бошқасида ёки бошқаларида ўзгача лексема билан ифодаланиши мумкин.

2. 1. Мансаб ва унвон номларини ифодаловчи умумтуркий қатлам

Бошқа соҳалар терминологик тизимларида бўлганидек, тадқиқот объектимишнинг талай бир қисмини умумтуркий лексик қатлам ташкил этади. Бинобарин, ўтмишда Марказий Осиёда давлат тузуми, айрим минтақаларни ҳисобга олмаганда, пайдо бўлиб, аста-секин ривожлана бошлагач, давлатни бошқариш системаси ҳам такомиллаша борди. Пировардида, давлатнинг у ёки бу ишларини амалга оширувчи шахсларни ифодалаш мақсадида ўша даврда қўлланишда бўлган лексемалардан фойдаланила бошланди.

Ўғлон лексемаси айрим туркий тилларда айна шаклда ишлатилади. Баъзиларида, масалан, туркман тилида **оглан**,¹⁴⁴ озарбайжон тилида **оғлан**¹⁴⁵ шаклида ишлатилмоқда. У аслида: 1. *Эр бола, ўғил; фарзанд*; 2. *ёш ва жасур йигит, қўрқмас, ботир*¹⁴⁶ маъноларида қўлланган. Фикримизча, мазкур лексеманинг иккинчи, яъни кўчма маъноси унинг «*шахснинг шоҳ, султон авлодидан*» эканлигини ифодаловчи унвон номига айланишига олиб келган. Чунки, маълум бўлишича, **Ўғлон** Чингизхон авлодига мансуб, ҳали хонлик тахтини эгалламаган шахснинг унвони ҳисобланган. Қуйидаги мисолларга эътибор берайлик: **Ўнг сўлида Урус этти жавлон, Сўлида Оқмуҳаммад ўғлон** (29, 212); **Байрам ўғлон ва Ҳофиз Қўнқират бошлиқ барча беклар бир ерда кела эрдилар** (1, 136).

Эътиборлиси шундаки, **Ўғлон** лексемаси историзм (тарихий сўзлар) сифатида ҳозирги кунда яратилаётган бадий адабиётларда тарихий калоритни тўғри акс эттириш мақсадида қўллаб-келинаётир. Масалан: **Илёсхўжа ўғлон ўша куни намози асрдан кейин Хизр Ясовурий, Боязид жалоир ва Темурбекни саройга чақиртирди** (4, 35); **У бундан қарийб йигирма йил муқаддам,**

¹⁴³ Татарско-русский словарь. М.:Сов.Энцикл., 1966. –С.208 (Мазкур терминнинг ҳазинадар варианты ҳам қўлланар экан).

¹⁴⁴ Туркменско-русский словарь. –С.482.

¹⁴⁵ Азербайджанско-русский словарь. –Баку:Азерб.гос.изд., 1965. –С.271.

¹⁴⁶ ЎТИЛ. –Ж.5. 2008. –Б.194.

кипчоқ хони Бароқ ўғлон Сиғноқ ва Яссини босиб олган йили, бир гуруҳ йигитлар билан Мирзо Улуғбекдан мадад тилаб келган эди (9, 37).

Л.З.Будагов шундай деб қайд қилади: «*Чизатой ўғлони – ўзбеклардан бўлган кишилар синфи бўлиб, насл-насаби султонларга бориб тақалади, атоқли отлардан кейин келгандагина ўғлон султон авлодидан бўлган шахс ёки шахзода эканлигини билдиради*».¹⁴⁷ Бу терминнинг айна шу вазифада қўлланганлигини, биринчидан, туркий одатларга боғлиқлиги, иккинчидан, исмсиз қўлланганда, ҳарбий мансабни англатиши билан изоҳлаш мумкин.

Оталиқ лексемаси умумтуркий сўз бўлиб, қуйидаги тилларда ишлатилади: туркм.: аталық,¹⁴⁸ озарб.: аталыг,¹⁴⁹ қирғ.: аталык;¹⁵⁰ қоз.:аталык;¹⁵¹ тат.:аталық,¹⁵² бошқ.:аталык.¹⁵³ Мазкур сўз умумтуркий бўлмиш ота лексемасидан пайдо бўлган.

Аввало қуйидаги мисолга эътибор берайлик: **Атолик мансаби атобек мансабидурки, Шайх Саъдийни мамдуҳи эрди, яъни ёши хондан катта бўлуб хизмат бирла вазирликга етса атолик амали берилур экан** (20, 303). Келтирилган далиллардан оталиқ лексемаси «*хонлар саройида юқори амаллардан бири; хоннинг маслаҳатчиси*»¹⁵⁴ маъносини фодалаганлиги маълум бўлмоқда. Хусусан, мазкур сўз тарбиячи, тарбияловчи шахс¹⁵⁵ маъносини англатган.

Оталиқ дастлаб Салжукийлар сулоласи даврида (1038–1194) хон эътиборини қозонган кишиларга берилган мансабни ифодалайди.¹⁵⁶ Мазкур лексема хонлар саройида олий мансаблардан бири, хоннинг кенгашчиси маъносида қўлланган.

Ҳозирда **оталиқ** лексемаси янгича маъно касб этганлигини қуйидаги мисол тасдиқлайди: **Оталиқдаги мактаб ва боғчани рисоладагидек таъмирлаш учун эса 1 миллион сўм ажратилиши кўзда тутилган** (38, 2).

¹⁴⁷ Будагов Л.З. Ўша асар. –Т.1. –С.141.

¹⁴⁸ Туркменско-русский словарь. –С.56.

¹⁴⁹ Азербайджанско-русский словарь. –С.40.

¹⁵⁰ Киргизско-русский словарь. –М.:Сов.энцикл., 1965. –С.79.

¹⁵¹ Казахско-русский словарь. –С.46.

¹⁵² Татарско-русский словарь. –С.43.

¹⁵³ Башкирско-русский словарь. –М.:Гос.изд.ин. и нац.словарей, 1958.С.57.

¹⁵⁴ УТИЛ. –Ж.3, 2007. –Б.153.

¹⁵⁵ Будагов Л.З. Ўша асар. –Т.1. –С.8-9.

¹⁵⁶ ЎЗМЭ. –Ж.6, 2003. –Б.596.

Маъно кўчиши натижасида бу сўз айна шу маънони ифодалай бошлаган. Мазкур лексема тарихига мурожаат қилар эканмиз, унда оталиқнинг отабек, атка каби шакллари қўлланганини кўриш мумкин. Масалан: Шахзода Искандарни банд қилиб, Баён Темур Беккичикким, отабеги эрди, йигирми олти киши билаким, барча Искандарнинг мулозимлари эрди, ўлтурди (16, 226); Муҳаммад Қузағон ва Сарик Атка, Уч Қаронинг ўғли Музаффар ва ўзга беклар эллик кўшун черики била отланиб, ҳазрат шахзоданинг мулозаматида барчани Хуросон вилоятига йибарди (16, 89).

Алишер Навоий асарларига мурожаат қилинганда, унда оталиқ лексемасининг отабек//атобек: (Ҳамул Фарҳодга эрди атобек, Кўруб Фарҳод худ ани атодек (3, 134); атака//атка: (...ул қиз бир энага билан ва бир атака ва бир хўжасарой била қолди; Абдулваҳҳоб ... атканинг ўғли бўлғай (3, 132) каби шаклларда қўлланганлиги маълум бўлади. «Бобурнома»да эса бу лексеманинг бек атка ёки атка тарзидаги кўринишлари ишлатилган. Масалан: Андижон вилоятини бериб, Худойберди Туғчи Темуртошни бек атка қилиб йиборди (6, 9); Низомиддин Муҳаммадбек атка саф тортдилар (6, 34).

Эрамизнинг V–VII асрларида яратилган ёзма ёдгорликларда бек лексемаси «оддий фуқародан фарқланувчи ҳар қандай жаноб, одатда ҳукмрон табақа шахзодаларидан фарқ қиладиган (баъзида шахзодалар ҳам бу ном билан ифодаланган)» маъносини билдирган: Улуғлуқуғ булса сэн эзгу қилин, Болғил кишиг Бэглар қатин яхши улан (Даража ёки мартаба топсанг, хулқингни чиройли қил, амирлар олдида яхшилик етказувчи, халқнинг ишларини яхши қабул қилувчи бўл (17, 95); бег анар а:т бэрді (Бек унга унвон берди (17, 106).

Шу билан бирга, бек лексемаси мансаб номи сифатида «унча катта бўлмаган қабила бошлиғи» маъносида ҳам қўлланган. Масалан: Ол бэг анін бірла қарші ол (бу бек у бек билан қаршидир (17, 169).

Ёзма манбалардан маълум бўлишича, бек лексемаси қайд этилган маъносида Алишер Навоий асарларида ҳам ишлатилган. Масалан: Ўзи шахлар аро хайли нубувватда Муҳаммаддек, Ва лекин беклар онинг олдида пайғамбар асхоби (3, 261).

Бек лексемаси, шунингдек, ҳар қандай бошлиқ маъносида ишлатилмоқда. Масалан: Солиқни ундириш учун одамлар

боради. Ундириб олинади. Лекин йиғилган мол-пул бекнинг сандиғига келиб тушаркан (25, 379); Қўрғон омилининг тилини билган беклар зўр бериб қалъани текширишга, унинг метинлигини синашга, заиф томонларини пайпаслашга киришдилар (25, 379).

Маълумки, ҳозирги Марказий Осиё худудида ўзбек, козок, туркман, қирғиз халқлари бирга яшаб келишган. Шунга қарамай, ўтмишда ҳар бир худуд бошлиғининг мансаби ва унвони номларини ифодалашда, гарчи фонетик жиҳатдан фарқланса-да, умумтуркий лексемалардан фойдаланиб келишган. Масалан, ўтмишда бий унвони «қабил ва уруғларнинг энг юқори табақа вакили»га берилган:

Ҳожи Ғозибий ила Қанбарбий,

Ким эрур ҳар бири бир сарвари бий (29, 159).

Ҳозирги босқичда бек//бий каби лексемалар историзмлар сирасига ўтиб, тилимизда фаол қўлланмаётган бўлса-да, улар айрим онимлар таркибида ишлатиб келинмоқда. Бу ҳақда Э.Бегматовнинг ишида ҳам қайд этилган.¹⁵⁷ Масалан: Ўн кундан бери Давлатманбий қўрбоши қўрғонни (гарнизонни) қамал қилиб, унга яқинлашолмас – қўрғон кунгуралари орасига ўрнатилган ўтсочарлар ўқ ёғдирар эди (39, 199).

Хусусан, қадимги даврларда бек лексемаси иштирокида яна қатор мансаб ва унвон номларини англатувчи сўзлар ҳосил қилинган ва ишлатиб келинган. Масалан: Ул вақтда туркман Ғулом баҳодир ва Динмуҳаммад ўнбеги ва Ўрус ўнбеги теган сардорлари бор эди (1, 181).

Ўзбек тили лексикаси тарихида бекларбеги луғавий бирлиги ҳам давлат тузумида муҳим мансаблардан бири маъносида қўлланган: Черик йиғилгондин сўнг Темуртошким, бекларбеги эрди, беклар билан кенгашиб деди: «Бу ишни сахл тутса бўлмас, анинг учунким, бу кишиким бизга мутважжих бўлуб келадур; асру давлатлик киши турур» (16, 236).

Ушбу лексема Маҳмуд Кошғарийнинг «Девон луғот ит турк»ида ҳам қайд қилинган: Озлак жарағ кизатти Оғри тузак узатти Бэглар бегин азитти Қачса қали қуртулур (Замона фурсат кузатди, беклар бегини хўрлаш учун яширин тузоқ қўйди, ундан бек қандай қочиб қутилади).¹⁵⁸

¹⁵⁷ Бегматов Э. Ўзбек исмлари маъноси. –Т.:Фан, 1998. –Б.583.

¹⁵⁸ Кошғарий М. ДЛТ. –Т.1. –Б.272.

Умумтуркий бўлмиш **оқсоқол** сўзи ҳам Марказий Осиё худудида кенг истеъмолда бўлган. **Оқсоқол** маҳаллий халқ ичидан чиққан амалдор бўлгани учун унинг обрў-эътибори жуда катта бўлган. **Оқсоқол** Октябрь тўнтаришигача бир ёки бир неча қишлоққа ёхуд маҳаллага бошлиқ бўлган мансабдор ҳисобланган. Октябрь тўнтаришидан кейин ҳам **оқсоқол** ўз маъносида сақланиб қолди. Маҳалла аҳлига раҳбарлик қилувчи қарияларни ҳурматлаб **оқсоқол** дейилди. Мустақилликка эришилгандан сўнг **оқсоқол** расмий тус олиб, «маҳалла қўмитасининг раиси» маъносида қўлланмоқда ҳамда муомалада кенг ишлатилаётган лексемалар қаторида расмий идора тизимида фойдаланилмоқда. Масалан: **Тошкент туманидаги Алишер Навоий номли маҳаллага йигирма йил оқсоқоллик қилган** (54, 5).

2. 2. Мансаб ва унвон номларини ифодаловчи ўзбекча қатлам

Ўзбек тили лексикасидаги ўз қатламнинг таркибий қисмини ўзбекча сўзлар ташкил қилади.¹⁵⁹ Бундай лексемалар ўзбек тилининг ўзида, унинг фонетик, семантик ва грамматик қонун-қоидалари асосида яратилган. Э.Бегматовнинг таъкидлашича, тил луғат таркибини тарихий-этимологик нуқтаи назардан, яъни сўзларнинг келиб чиқиш манбаларига кўра таҳлил қилиш ўзбек тилининг ўтмишда қандай қардош ва ноқардош тиллар билан алоқада бўлгани, бу тилда қайси тилларнинг таъсири мавжудлигини аниқлашга ҳам кўмаклашади. Пировардида, бундай изланишлар ўзбек тили луғат таркиби, грамматик қурилишининг тарихий йўлларини илмий тушунишда ниҳоятда муҳимдир.¹⁶⁰

Ўзбек тилида қўлланган ва қўлланаётган мансаб ва унвон номларининг таҳлилидан, ўзлашмалар асосида юзага келган луғавий бирликлар ҳам аслида ўзбекча лексемалар қаторига қиради.

Бу ўринда шунини қайд-этиш лозимки, айтиш шунини асосида ўзбек тилида мансаб ва унвонларни ифодаловчи қўллаб лексемалар ясалган. Масалан, аслида форс-тожикча бўлмиш **девон** лексемасига асл туркий **бек** сўзи қўшилиб, **девонбеги** лексемаси ҳосил қилинган: **Маҳрам кужук келиб девонбегини кўруб, кадхудоларнинг сўзларини баён этди.** (20, 200).

¹⁵⁹ Ўзбек тили лексикологияси. –Т.:Фан, 1981. –Б.72.

¹⁶⁰ Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. –Б.54.

Алишер Навоий асарларида мазкур лексеманинг девонбоши шакли қайд этилган. Масалан: **Мавлоно Олим ... бир кун бир жамоат эл била девонбошига қазияи арз қилди** (3, 491).

Аслида форсий бўлмиш **парвоначи** лексемаси ҳам ўзбекча эканлигини унинг таркибидаги **-чи** ясовчи кўшимчаси тасдиқлаб турибди. Одатда, амир, хоннинг муҳим топшириқларини бажарувчи амалдор *«парвоначи»* (айрим манбаларда фармоначи) деб юритилган: **Орқасидан бироз ҳадоё илан тортуқ юбориб, миннатдорлик ва изхори шукр қилиб, Қаноат фармоначини юборди** (20, 304).

Хондамир шаҳаншоҳ Шохруҳ Миср султони сўраган китоблар рўйхатини ўз кутубхонасидан олиб, Хусомиддин Муборақшоҳ парвоначинини у ерга жўнатгани ҳақида *«Ҳабиб ус-сияр»* асарида қайд этади.¹⁶¹

Ўзбек халқининг ижтимоий-сиёсий ҳаётида юз берган ўзгаришлар, биринчи навбатда, ўзбек тилининг ички имкониятларидан фойдаланилган ҳолда қатор мансаб ва унвон номларида ўз ифодасини топгандир. Чунончи, ўзбек давлатчилигининг асоси ҳарбий-маъмурий бошқарувга асосланганлиги сабабли янгидан-янги ҳарбий мансаб ва унвонлар ташкил этилди: **жибачи, дарбоши, даҳбоши, лашкарбоши, панжохбоши, понсадбоши, хайлбоши** кабилар шулар жумласидандир.¹⁶² Масалан: **Бўлур жибачи янглиғ гирён, Ўзининг ҳолига мискини хайрон** (29, 40); **Улуғ даражага эришган кимсалардан ҳеч ким бундай камтарлик кўрмаган эди, – деди лашкарбоши** (28, 51).

Маълумки, олий ҳукмрон саройида ҳар бир хизматчи ўз вазифаси ва мансабига эга бўлган. Шу боис, улар бундай тушунчаларни ифодалаш мақсадида асли ўзбекона куйидаги лексемалардан фойдаланишган: **офтобачи, хазиначи, хонсолор, шарбатчи, дастурхончи** ва б. Масалан: **Ва ул ерда Самарқанддин Ҳиндушоҳ Хазиначи келиб, Соҳибқироннинг дийдорига мушарраф бўлди** (16, 245); **Хонада турган дастурхончидан бўлак киши бўлмаса-да, ... хазрат Соҳибқироннинг кулоғига шивирлади** (4, 214).

Ўзбек тилида мансаб ва унвон номларининг ифодаланишида бошқа бир манбанинг ўзига хос ўрни бор. Бу ўзга тиллардан

¹⁶¹ Хондамир. Тарих-и Ҳабиб ас-сияр фи ахбар афрад башар. Ба муқаддима ба калам-и Жалал ад-дин Хумайи. –Ж.ІV. –Техрон, 1954. –Б.346-347.

¹⁶² Бу лексемаларнинг таркибий таҳлили ишнинг II бобида амалга оширилади.

ўзлаштирилган лексемалардир. Шундай ўзлашмалар жумласини куйидаги тиллардан олинган лексемалар ташкил этади:

1. Форсча ўзлашмалар.
2. Арабча ўзлашмалар.
3. Русча-байналмилал ўзлашмалар.

Куйида уларнинг ҳар бири ҳақида айрича тўхтаб ўтилади.

2. 3. Мансаб ва унвон номларини ифодаловчи форсча ўзлашмалар

Ўзбек тилшунослигида луғат таркибимиздаги форс-тожикча лексемалар миқдор жihatдан туркий сўзлардан кейин иккинчи ўринни эгаллайди.¹⁶³ Шунинг учун академик В.В.Бартольднинг: «...агар араб тили мусулмон дунёси учун Европадаги лотин тилидек аҳамиятга эга бўлса, форс тилини француз тилининг таъсири билан тенглаштириш мумкин»¹⁶⁴ деган фикри ҳақли бўлиб чиқади. Ҳақиқатан, ҳудудий яқинлик сиёсат ва иқтисодиёт ҳамда маданиятдаги ўхшашликлар, қолаверса, куда-андачилик туфайли ўзбек тилига кўплаб форс-тожикча луғавий бирликлар ўзлаштирилди. Буларнинг бир қисмини мансаб ва унвонларни ифодаловчи лексемалар ташкил этишини алоҳида уқтириб ўтамыз.

Форс-тожик тиллари кўп даврлар мобайнида Марказий Осиёда расмий давлат тили сифатида ишлатиб келинганлиги сабабли ижтимоий-тарихий муносабатларга, ҳарбий-маъмурий ҳамда хўжалик ишларига алоқадор мансаб ва унвонларни ифодаловчи лексемалар кенг ўзлаштирилган. Масалан, маиший ҳаёт, саройдаги хўжалик ишларига оид шундай лексемалар жумласига бўхчадор ва бўхчабардор кабиларни киритиш мумкин. Бу лексемаларнинг ҳар иккаласи ҳам подшоҳ оиласига қарашли кийим-кечакларни сақловчи ҳамда сафар вақтида уларни олиб юрувчи мансабдор номини ифодалаган. Шунингдек, ўша даврда **чошнигир** луғавий бирлиги ҳам қўлланган бўлиб, у подшоҳ ёки амир саройида таом тайёрлаш ишига масъул мансабдор маъносини ифодалаб келган: **Аҳмад чошнигир бу захарни таъмидан билиб бўлмаслигини, унинг таъсири аста-секин билинишини айтган эди** (51, 425).

Маълумки, ўзга тиллардан лексемаларни ўзлаштириш синонимик қаторларнинг кенгайишига, семантик дифференциа-

¹⁶³ Ўзбек тили лексикологияси. –Б.97.

¹⁶⁴ Бартольд В.В. Соч. –Т.7. –М.: «Наука». 1971. –С.256.

циялашувнинг кучайишига олиб келади. Кузатишлардан, мансаб ва унвонларга алоқадор лексемалар тизимида синонимик уяларнинг кўпини ўзбекча лексемаларнинг ўзлашма дублетлари ва вариантлари ташкил қилиши аён бўлди. Демак, ўзлашма лексемалар, жумладан, тожикча ўзлашмалар ўзбек тили синонимлари тизимини бойитган муҳим манбалардан бири ҳисобланади. Масалан:

а) бир ўзбекча лексема билан битта форсий лексема синонимлашади: **хоқон//шаҳаншоҳ; ўғлон//шаҳзода** ва б.

Масалан: **-Хоқон, яралик кўнгилларнинг шифоси учун сиз ҳакими ҳозиқ бўлмоқлигингиз керак; Тўғри бизга шаҳаншоҳнинг илтифот ва мурувватлари баланд, садоқатимизга имонлари комил** (25, 298);

б) битта ўзбекча лексема билан икки ва ундан ортиқ форсий лексема синонимлашади: **хон//шоҳ, подшоҳ;**

Масалан: **Қани хон янги имону эътиқод вакилларига бирон ёмонлик қилиб кўрсин-чи!** (52, 558); **Шоҳ ўғлим, наҳотки элчиларнинг икки оғиз таҳсини учун ўз жонингизни шунчалик хатарга қўсангиз?** (52, 459); **Валибек иккови ўзларини подшодан ҳам баланд тутиб, биз билан от устида обрў талашганда, бу одобсизликка чек қўймадингиз** (52, 343).

в) иккита ўзбекча синоним лексема билан битта форсий лексема синонимлашади: **баковул, бовурчи//чошнигир.**

Масалан: **Арқдан ташқаридаги масжиднинг имоми кошнлик минорага чиқиб, баковулнинг ишорасини сабрсизлик билан кутяпти** (51, 26); **Сарой бовурчилари, баковул ва ясовуллари икки кеча-ю, икки кундуз югуриб-елиб ... шоҳона зиёфат ва базмга ҳозирлик кўрдилар** (51, 331); **Аҳмад чошнагир ошпаз билан тил бириктирганини маликага келиб айтди** (51, 435);

г) иккита ўзбекча синоним лексема билан икки ва ундан ортиқ лексема синонимлашади: **аскарбоши, лашкарбеги//сипоҳсолор, саркарда** ва б.

Масалан: **Унинг бу гапи ўлжа олиб бойлик орттириш пайида юрган аскарбоши ва тўраларга ҳам ёқмади** (27, 12); **Мирфаёз лашкарбеги, ҳозирча солиқларни оширмай турсинлар** (27, 61); **Сипоҳсолор Тождулмулк шаҳар ташқарисидаги боғига энг яқин дўстлари, муовинларини, шайхулсилом ва ҳоказоларни таклиф**

этган эди (27, 113); **Бизнинг саркардаларимиз анга сотилган** (27, 42).

Мухими шундаки, асли ўзбекча баъзилари (умумтуркий) луғавий бирликлар билан синонимик қаторни ташкил этган форс-тожикча лексемалар, биринчидан, тарихий манбаларда кенг қўлланган бўлса, иккинчидан, ҳозирда яратилаётган бадий ва бошқа асарларда ҳам ишлатиб келинмоқда.

Ўтмишда яратилган манбаларда ишлатилган форс-тожикча лексемалардан айрим намуналар қуйидагилардир: **Жонвафо айлади забти Фархор, Ишкамиш ўлди Урусга саркор** (29, 266); **Ҳожамқули стли Абдуллахон сипоҳсолор қилган уч минг киши бирлан арабанинг кейинининг хануз қораси узулмай эрди, Хевақға келиб кирди** (1, 152).

Ҳозирги ижодкорлар асарларида қўлланаётган форс-тожикча лексемалардан айрим намуналар: **Подшоҳнинг бемаъни ўжарлигини синдириш учун жасур бир оҳанг билан деди: ... Зеро, халқ шундай бир дарёи азимки, у тошса, анинг мавжидан на шоҳнинг қасри, на дарвешнинг кулбаси қолур, у шундоғ бир ўтки, унинг бир учқуни тутаса, на хашакни қўяр, на фалакни...** (25, 77); «Эшон» десангиз, отам ўлганини ҳам билмайди ... Худо муни эшонлар учун яратган (42, 21).

2. 4. Мансаб ва унвон номларини ифодаловчи арабча ўзлашмалар¹⁶⁵

Маълумки, Марказий Осиё худуди VII аср охирларида араблар босқинига учради ва аста-секин улар томонидан бутунлай босиб олинди. Ўлкамизда ўз ҳокимлигини ўрнатган араблар маҳаллий аҳолини араблаштириш, энг муҳими, уларга ислом динини сингдириш сиёсатини юргиздилар. Шу туфайли Марказий Осиё худудида араблар бошчилик қиладиган ҳар хил амирликлар, ноибликлар юзага келтирилди, яъни араб давлатчилик тартиби ўрнатилди. Шу боис маҳаллий аҳоли, яъни ўзбек, козоқ, қирғиз, туркман тилларида, ҳатто тожик тилида ҳам кўплаб арабча лексемаларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Шу тарзда

¹⁶⁵ Чет тилидан ўзбек тилига ўзлашган мансаб ва унвонларни ифодаловчи сўзларни ўзлашма термини билан бериш шартлидир. Чунки муайян мансаб ва унвонларни билдирувчи сўз ўзбек тилига чет тилидан ўша мансаб ва унвон сифатида ўзлашган ёки ушбу сўз ўзлашгандан кейин ўзбек тилида мансаб ва унвон маъносини билдирган.

Ўзлаштирилган лексемалар сирасида мансаб ва унвон номларини ифодаловчи арабча сўзлар ҳам ўзига хос ўринни эгаллай бошлади.

Тўпланган материаллар таҳлилидан келиб чиқиб, бу ўзлашма қатламни қуйидагича гуруҳлаштириш мумкин:

1. Исломиятга алоқадор мансаб ва унвон номлари.

Маҳалий аҳолига ислом динини сингдиришдан иборат қаттиқ сиёсат қаттиққўллик билан амалга оширила бордики, оқибат натижада ўзбек тилида диний мафкурага алоқадор мансаб ва унвон номлари кириб кела бошлади. **Аълам, имом, мирҳожлик, мулла, мутавалли, муфти, раис, садр, сайид, судур, урок, шайхулислом, қори кабилар** шулар жумласидандир: **Хожаги Мулло Садрким, Хожа Калоннинг улуғ оғаси эди** (6, 39); **Сайиди бор эди ул қўрғон аро, Деди ул қалъа аро ҳукми худо** (29, 77); **Қилиб ул қалъа элини рози, Чиқтилар муфтию шайху қози** (29, 148).

Шу билан бирга, қайд этилган гуруҳга оид лексемаларнинг айримлари асли маъносида ҳозирда ҳам тарихни гавдалантириш учун қўлланади: **Судур – бу унвон! Амирлик тарафидан бериладиган алоҳида унвон** (39, 12); **-Сўфи ўзингиз «ватан», «ватан» дейсиз-у, ватанингизни билмайсиз** (42, 15); **Мутаваллига ялиниб, раҳматли имом домлага ялиниб, зўрға сўраб олдим** (14, 20); **Китоб очиб муфтиси билан маслаҳатлаша бошлади** (14, 455).

Арабча диний мансаб ва унвон номларининг айримлари, юқорида қайд этилганидек, ҳозирда ҳам ўз маъносида ишлатилаётганлиги билан бир қаторда, уларнинг айримлари давр тақозоси билан янги мазмун касб этди, мазкур лексемалар семантикасида ўзгаришлар рўй берди. Масалан: **домла** луғавий бирлиги хусусида Ф.Абдуллаев шундай деган эди: «Домулло» сўзи ҳам ғоят мураккаб семантик эволюцияни ўз бошидан кечирган (ҳозирги шакли «домла» – устоз, муаллим маъносида).¹⁶⁶ Масалан: **Домла кўзини юмиб олиб, кўлидаги қахраб тасбеҳини ўгирар, лаблари овозсиз пичирлар эди** (14, 34). Мазкур матнни қуйидаги мисоллар билан қиёслаб кўрамиз: **Унинг кўз ўнгига қадди сал букик, тепакал, мўйловлари ҳам бир текис оқарган, нигоҳи сергак профессор Раззоқов келди. Домласини олиб кетишмасдан бир кун олдин ҳам устоз-шогирд тортишишганди** (18, 152).

¹⁶⁶ Абдуллаев Ф. Ўзбек тили лексикасининг баъзи бир масалаларига доир//А.С.Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти асарлари. Китоб 1. –Т., 1949. –Б.94.

Келтирилган мисолларнинг биринчисида домла сўзи «*диний маросимларни бажарувчи шахс*» маъносида қўлланган, кейингисиде эса «*ўрта ва олий мактаб ўқитувчиси*»га нисбатан ҳурмат билан мурожаат қилиш шакли, устоз, илмий раҳбар маъносида ишлатилган.

2. Араб лексикасининг кенг тарқалганлигини исботловчи омиллардан яна бири унинг давлат тили, яъни истилочилик давридаги маъмурий-бошқарув тили бўлганлигидадир. Давлат, суд, савдо ва хўжалик ишларининг араб тилида юритилганлиги натижаси ўларок, ўзбек тилига мансаб ва унвонларни ифодаловчи **амин, амир, вазир, вакил, малик, мубошир, муҳаррир, ноиб, султон, халифа, ҳоким**¹⁶⁷ каби лексемалар ўзлашган: **Йараш эшикидин кириб, нойбларини пешкашлар била ҳазрат қошида йибардилар** (16, 105); **Мен Ҳамза султон ва Темур султон бошлиқ султонларни босиб, Ҳисорни олғонда** (6, 121).

2. 5. Мансаб ва унвон номларини ифодаловчи русча-байналмилал ўзлашмалар

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Россиянинг мустамлакасига айланган Туркистонда давлат бошқаруви, маъмурий, солиқ, таълим тизимидаги ўзгаришларнинг юзага келишига сабаб бўлди. 1917 йилдаги Октябрь тўнтариши ҳам ўзбек халқини Россия қарамлигидан озод қилмади. То Ўзбекистоннинг мустақилликка эришгангача бўлган давр мобайнида ўзбек тилига рус тили кучли таъсир кўрсатди. Хусусан, мансаб ва унвон номларини англлатувчи русча-байналмилал лексемалар ўзбек тилида фаол ишлатила бошланди. Мансаб ва унвон номларини англлатувчи русча-байналмилал ўзлашмаларнинг катта қисми ҳарбий соҳага оид: **маршал, полковник, майор, лейтенант** ва ҳ. Бу сўзларнинг ўзбек тилидаги муқобиллари йўқлиги учун ҳозирги ўзбек тилида айни шаклда ишлатиш афзал кўрилган: **Полковник -А.Аметов: – Ватанга хизмат эр йиғитнинг бурчи, – дейди** (38, 4); **Ота-оналар таклиф этилди, дейди қисм командирининг ўринбосари, майор Т.Холиқов** (38, 4).

Директор лотинча сўз бўлиб, «йўлбошчилик қиламан» деган маънони билдириб, корхона, муассаса, ўқув юрти ва шу

¹⁶⁷ Қайд этилган лексемалар тадқиқотнинг I боби 1-бўлимида тадқиқ этилганлиги туфайли бу ўринда таҳлил қилинмади.

кабиларнинг раҳбари¹⁶⁸ лавозими маъносида ишлатилади. Масалан: **Расул Оллоёрович, кимсан, йриқ бир институтнинг директори, мансаби жиҳатидан Муҳиддин Жабборовичдан баланд (37, 97).**

Русча-байналмилал ўзлашмалар сирасига кирувчи директор сўзига ўзбек тилида маъно жиҳатдан мос келувчи **мудир, раис, бошлиқ** сўзлари мавжуд. Бироқ, масалан, мактаб директори каби бирикмалар таркибида **директор** лексемаси иштирок этиши зарур: **Лекин фақат бир киши ... мактабимизнинг директори Зокир Ҳринович менга эътиборсиз қарар ... (40, 40).**

Бироқ директор лексемасининг яқка ўзи қўлланганда, муайян ташкилот, муассасанинг номи келтирилмаса, мазкур лексеманинг маъноси аниқлаштирилиши лозим бўлади. Шу сабабли директор сўзи маълум бир муассаса номи иштирокида келади: **Ижтимоий фикр марказининг директори Раъно Убайдуллаева сўзга чиқиб, ... маъруза қилди (38, 2).**

Ассистент қуйи илмий унвон бўлиб,¹⁶⁹ олий ўқув юртларида илмий-текшириш ишларини олиб боровчи кишига илмий кенгаш қарори билан берилади: **Икки ассистент аудиторияни оралаб «хужжат»ларимизни текшириб чиққандан кейин ... мўйсафид домла бутун деворни қоплаган катта доскага темаларни ёзишга киришди (11, 201).**

Нотариус нотариал актларни амалга оширадиган мансабдор. У фуқароларга ва ташкилотларга ўзларининг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишлари, ёрдам беришлари ҳақида бажарилган ишни сир сақлашлари керак: **Нотариус сизга ушбу хужжатнинг дубликатини беради (41, 2).**

Дипломат чет мамлакатлар билан расмий алоқа қилиш ва музокаралар олиб бориш учун ўз ҳукумати томонидан вакил қилиб тайин этилган лавозимли киши.¹⁷⁰ **Сипо бир қария: - Дипломатмисизлар? –деб сўраб қолди русчалаб (23, 285).**

Инспектор кузатувчи, назоратчи деган маънони билдиради.¹⁷¹ **Инспектор** қилинаётган ҳаракатнинг тўғрилигини, қонун қарор ва низомларнинг бажарилишини назорат қиладиган мансабдор шахс лавозими маъносини билдиради: **Мансур маорифда инспектор ва**

¹⁶⁸ Словарь иностранных слов. –С.233.

¹⁶⁹ Словарь иностранных слов. –С.79.

¹⁷⁰ ЎТИЛ. –Ж.1. 2006. –Б.624; ЎЗМЭ. –Ж.3. 2002. –Б.310.

¹⁷¹ Словарь иностранных слов. –С. 275.

район марказидаги ўрта мактабда адабиёт ўқитувчиси бўлиб ишлай бошлади (24, 25).

Инспектор сўзи катта ва бош сўзи иштирокида қўлланиб, айни лавозимли кишиларнинг бошлиғи лавозими маъносини англатади: **Ботир Хусанбоев Тошкент вилояти божхона бошқармаси катта инспектори** (38, 2).

Ревизор лексемаси тафтиш ўтказиш учун тайинланувчи лавозимли шахсга нисбатан қўлланилади. Ҳозирги ўзбек тилида **ревизор сўзи ўрнида тафтишчи лексемаси ишлатилади: Ишингизга халақит бераётган тафтишчилар ҳақида Вазирлар Маҳкамасидаги гуруҳга маълум қилинг** (38, 3). Худди шу йўсинда катта ва бош ревизор бирикмалари ўзбек тилида **бош ёхуд катта тафтишчи** шаклида ишлатилади: **1993 йилдан Каттақўрғон шаҳар солиқ инспекциясида бош тафтишчи бўлиб ишлаган** (32, 9).

Демак, рус тилидан ёки рус тили воситасида чет тилидан ўзлашган мансаб ва унвон номлари ҳозирги ўзбек тилида мутаносиб муқобили бўлмаганлиги сабабли фаол қўлланмоқда.

3-§. МАНСАБ ВА УНВОН НОМЛАРИНИ ИФОДАЛОВЧИ ЛЕКСЕМАЛАРНИНГ МАЪНО МУНОСАБАТЛАРИ

Жамият тараққиётининг ҳар бир босқичида ўзига хос лексик қатлам у ёки бу даражада ўз вазифасини адо этади. Чунки ижтимоий-сиёсий ҳаётда рўй бераётган ўзгаришлар, фан-маданият соҳаларида эришилган ютуқлар, ишлаб чиқариш соҳаларининг кенгая бориши ва ҳоказо экстралисоний омиллар туфайли лексикада ўзгаришлар рўй бериб туради.

Лексика соҳасида юз берадиган бундай ўзгаришлар натижасида, биринчидан, янги лексемалар ҳосил бўлиши, иккинчидан, қўллаб келинган лисоний бирликлар семантикасида муайян ўзгаришлар содир бўлиши мумкин.

Мансаб ва унвон номларини ифодаловчи лексемаларнинг хилма-хил лексик-семантик хусусиятлари мавжуд эканлиги аниқ бўлди. Бу мансаб ва унвон номлари микротизмидаги номларда мавжуд бўлган полисемия, синонимия, эскириш ва янгиланиш хусусиятларида кўринади. Шунга мувофиқ, бундай хусусиятлар ҳақида қуйида батафсил фикр юритилади.

3. 1. Мансаб ва унвон номларини ифодаловчи лексемалар полисемияси

Ўзбек тилшунослигида полисемия масалаларини ўрганишга бағишланган қатор ишлар мавжуд. Т.Аликулов,¹⁷² М.Миртожиев¹⁷³ кабиларнинг ишлари шулар жумласидандир.

Султон лексемаси аслида «Баъзи мусулмон давлатларида амир, хон, шоҳлар унвони»¹⁷⁴ маъносини ифодалайди. Масалан: Султон анга Урганчнинг доруғалиқин берди (1, 31).

Шу билан бирга, султон лексемасининг кўчма маънода, яъни ўзгалар ичида энг олдингиси, сараси, шоҳи маъносини ифодалашда фойдаланилади: Бу тўғрида ҳазрати Султон ул-орифин Хожа Аҳмад Яссавий Туркистонга айтган башоратлари тўғри келди...: Минг икки юз саксон бирда ўрус келгай, Туркистонни атрофини қамсаб олгай (20, 306).

Ўзбек тилида подшо(х) лексемаси «Баъзи Шарқ мамалакатларида: мутлақ ҳокимлик қилувчи ҳукмрон унвони ва шу унвонга эга шахс, шоҳ» маъносини ифодалашни ЎТИЛда қайд этилган.¹⁷⁵ Бироқ мазкур луғатда лексеманинг кўчма маънода, яъни «ўзгалар ичида энг олдингиси, сараси, шоҳи» маъноси ишлатилиши мумкинлиги келтирилмаган. Қуйидаги мисолларга эътибор берайлик: Болалигим-пошшолигим¹⁷⁶ (мақол); Осмонни келади кучиб кўргиси, Лочинга айланиш улкан орзуси, Не-не саргузаштлар кечади бошда, Йигит подшоҳ бўлади ўн саккиз ёшда (34, 4).

Элчи лексемаси ўзбек тилида қадимдан: «1.Бир суверен давлатнинг бошқа бир суверен давлатдаги дипломатик вакилларнинг энг катта мартабаси, унвони ва шу унвонга эга бўлган киши; 2. Шоҳ томонидан бирор топшириқ билан юборилган киши; 3. Урушаётган томонларнинг ўзаро музокара олиб бориши учун юборган вакили»¹⁷⁷ маъноларида қўллаб келинган. Масалан: Шарқда ажнабий элчиларни қабул қилиш маросимда ишлатиладиган баъзи найраиғлардан Бойбурнинг хабари йўқ

¹⁷² Аликулов Т. Ўзбек тилида полисемантик отлар: Филол. фанлари номзоиди ... дис. –Т., 1966.

¹⁷³ Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. –Т.: «Фан». 1975.

¹⁷⁴ ЎТИЛ. –Ж.3, 2007. –Б.585.

¹⁷⁵ ЎТИЛ. –Ж.3, 2007. –Б.282.

¹⁷⁶ Ўзбек жонли тилида асли форсий подшо(х) сўзи пошшо тарзида талаффуз қилинади.

¹⁷⁷ ЎТИЛ. –Ж.5, 2008. –Б.34-35.

эди (27, 373); Қушбегининг қилигидан кўнгли оғриган элчи бу тантана ва дабдабани кўриб, бир оз юпанди (27, 83); Икки тарафнинг элчилари учрашиб яраш-яраш бўлди (25, 381).

Шу билан бирга, ЎТИЛда элчи лексемасининг «дарак берувчи нарса, белги» маъносида қўлланиши ҳам қайд этилган: «Спорт – тинчлик элчиси» деб бежиз айтишмайди (38, 3).

Шунингдек, элчи лексемаси мусулмон дунёсининг пайғамбари Муҳаммад алайҳиссаломга нисбатан ҳам ишлатилган бўлиб, бу ўринда «Оллоҳ элчиси» бирикмаси пайғамбар лексемасига хос маънони билдирган: **Шу сағана, шу мармар тош остида башариятнинг ҳидоят йўлбошчиси, Оллоҳнинг элчиси мангу ором олиб ётибди** (33, 114).

Ўзбек тилида қадимдан дарға лексемаси ишлатиб келинган. У аслида кўпроқ Хоразм воҳаси шеваларида «қайиқ ёхуд кемани ҳайдовчи шахс»¹⁷⁸ маъносини ифодалаб келган. А.Л.Троицкаянинг ишларининг бирида мазкур лексеманинг мўғулча-ўзбекча эканлиги қайд этилиб, «хирожни тўловчи шахснинг ёрдамчиси»¹⁷⁹ маъносига эга эканлиги кўрсатилган. Бошқа манбалардан маълум бўлишича, «кемани бошқарувчи, яъни капитан» маъносида қўлланганлиги қайд қилинган. Масалан: Ул урушда Ол эли Ибо юзбоши Кўнғирот Аннаниёз ибн Қулмон дарға ва Муҳаммад Ниёз қият шахид бўлдилар (20, 197); Баҳри Ҳазарда кема дорғалари аларға ўн беш сўмдин бож солиб тўхтабдурлар (27,42).

Ҳозирги ҳарбий адабиётларга бағишланган материалларга мурожаат этилса, дарға лексемаси «кема бошқарувчиси; капитан» маъносида қўлланаётганлиги маълум бўлади. Дарға сўзи кўчма маънода, табиийки, бирикмалар таркибида «бирор соҳада намуна кўрсатувчи, ишни тўхта бажарувчи илгор шахс» маъносида ҳам ишлатилимоқда. Масалан: Пойтахтдаги «Турон» кутубхонасида ХХ аср ўзбек маърифатпарвар адабиёти дарғаларидан бири Абдулла Авлоний таваллудининг 120 йиллигига бағишланган илмий-амалий анжуман бўлиб ўтди (38, 4). Дарға лексемаси, шунингдек, механизатор маъносида ҳам ишлатилади. Бу ўринда пахта териш машинаси, яъни зангори кема бошқарувчиси – дарғасига киёсланади ва ўхшатилади: **Ўша агрегат дарғаси билан танишсак бўладими?** (38, 2). Хусусан, механизаторларга нисбатан

¹⁷⁸ Русча-ўзбекча лугат. –Т.: ЎзСЭ, 1983. –Б.121.

¹⁷⁹ Троицкая А.Л. Ўша асар. –С.539.

«зангори кема капитанлари» метафораси ҳам ишлатилади. Маълумки, капитан русча ўзлашма сўз бўлиб, ҳарбий тизимга мансуб мансаб номини англатади: **Ҳозирнинг ўзидаёқ кўпгина зангори кема капитанлари ўз мўлжалидан анча ортиқ пахта тердилар** (31, 2).

Бу ҳолат мазкур лексеманинг полисемантик хусусиятга эга эканлигидан далолат беради.

Луғатларда, тегишли манбаларда қайд этилган маълумотларга қараганда, русча гвардеец лексемаси ўзбекча шакли **гвардиячи** полисемантик маънолари билан ўзлаштирилган. Масалан: ... **барча самарқандликлар сапёрлар етакчиси бўлган гвардиячи капитан Саид Тоғаевнинг ... мардлик ва маҳоратидан фахрланишга ҳақлидирлар** (7, 3). Келтирилган мисолдан **гвардиячи** лексемаси «гвардияга оид, гвардияга мансуб бўлган; гвардияда хизмат қилган; гвардия номини олган»¹⁸⁰ маъносини ифодалаб келаётганлигини англаш қийин эмас. Энди қуйидаги мисолларга эътибор берайлик: **Чуст районидаги «Ўзбекистон» колхозни дала гвардиячилари машина терими планини адо этдилар** (31, 2). Келтирилган мисоллардан гвардиячи лексемаси бирор соҳада иш кўрсатган киши, ўз ишига содиқ курашчи маъносини ифодалашга хизмат қилган.

Русча лексемаларнинг юқоридагидай тарзда полисемантик характерга эга эканлигини **доктор** лексемаси мисолида ҳам яққол кўриш мумкин. Ўзбек тили далилларига мурожаат этилганда, бу луғавий бирликнинг турли маъноларда ишлатилаётганилигига ишонч ҳосил қилиш мумкин. **Доктор** лексемаси, аввало, тиббий билим олган шахсга нисбатан ишлатилади. Шунингдек, бу лексема илмий даражанинг муайян босқичини билдиради. **Доктор** лексемасининг кўчма, яъни илмий даража маъносининг реаллашиши учун қаралмиш ва сифатловчиларни талаб қилади. Қиёсланг:

«Шифокор» маъносида	«Олий илмий даража» маъносида
Докторлар буям буйрак касали билан боғлиқ дермиш (55,11)	Тарих фанлари доктори Ашраф Аҳмедов (38,1)

¹⁸⁰ Усмонов О., Дониёров Р. Русча-интернационал ўзлашма сўзлар изохли луғати. –Т.: «Фан», 1965. –Б.114; ЎТИЛ. –Ж.1, 2006. –Б.491.

Ўтмишда халқимиз соғ-саломатлигини табиблар даволаб келганлигини яхши биламиз. Шу билан бирга, ўтган асрда рус ҳамда Европа тиббий билимини олган шахслар, яъни докторлар ҳам пайдо бўла бошлади. Аслида лотин тилидан ўзлаштирилган доктор лексемаси ўзбек тилида ҳам кенг қўллана бошлади: **Ман табиб эмасман, андоғ бўлса саломатлигингизга дохтурдин гувоҳнома олиб келинг** (36, 15); **Мулла Йусуфхон мирза ҳурматлу дохтур бир қизнинг сифатишатини вақтида топширмак учун Хўқандга кетмакға муварикат талаб қилган эдилар** (36, 38).

Шу боисдан, жонли нутқда доктор лексемаси «*даволовчи шифокор*» маъносида ишлатила бошланди. Масалан: **Банниса-мизага яхши дўхтур кепти** (Тошкент вилояти шеvasи).

Бундан ташқари, жонли нутқда доктор лексемаси яна бошқача маъноси билан ҳам қўллаб келинмоқда. Масалан: **У яқинда ўқишни тугатиб келиб, фермада доктор бўлиб ишлаётган ёшлардан** (34, 2). Бу гапда қатнашган доктор лексемаси **ветеринария врач**, яъни ҳайвонларни даволовчи шахс маъносини англатади.

Ўзбек тилидаги мансаб ва унвон номларини билдирувчи сўзларнинг ўз маъноси ва кўчма маъноси фаол қўлланилади. Полисемантик характерга эга мансаб ва унвон номлари ҳозирги ўзбек тилида ҳам кўп ишлатилади. Масалан: **президент, судья, домла** каби сўзлар ҳам бир неча маънога эга бўлиши мумкинки, бу хусусда тадқиқотнинг аввалги бўлимларида фикр билдирилди.

3. 2 Мансаб ва унвон номларини ифодаловчи лексемалар синонимияси

Ўзбек тилшунослигида синонимия масалаларини ўрганишга бағишланган қатор ишлар мавжуд.¹⁸¹ Тил лексикасининг барча қатламларида бўлганидек, мансаб ва унвон номларини ифодаловчи

¹⁸¹ Исамухамедова С. Ҳозирги ўзбек адабий тилида синонимлар: Филол. фанлари номзоди ... дис. –Т., 1963; Данияров А. Стилистические функции синонимов в современном узбекском языке: Автореф.дис. ... канд.филол.наук. – Самарқанд, 1967; Ҳожиев А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли лугати. –Т.: «Фан», 1974; Қўнғуров Р. Ўзбек тили стилистикасидан очерклар. 1-қисм. –Самарқанд: Ун-т, 1975; Тожиёв Ё. Ўзбек тилида шахс отлари ясовчи аффикслар синонимияси. –Т.: «Фан», 1987; Қиличев Э. Бадиий тасвирнинг лексик воситалари. –Т.: «Фан», 1982; Шамсиддинов Ҳ. Функционал семантик синонимларни юзага келтирувчи психолингвистик омиллар//Ўзбек тили ва дабиёти. 1997. №2. –Б.30-34.

лексемалар синонимияси ҳам мавжудлиги олиб борилган тадқиқот натижасида маълум бўлди.

Мансаб ва унвон маъноларини ифодаловчи синоним лексемалар ўзининг қадим тарихига эга. Мазкур ҳодиса туркий халқлар, жумладан, ўзбек халқи учун ҳам муштарак ҳисобланган турк-руник ёзма ёдгорликларида ҳам учрайди. Масалан: *Sam carum qylmasun lar. Abam biruk arklig bag isi ilci jalabac* (Агар кимдир нуфузли бошлиқ ва унинг хотинининг мавқеидан фойдаланиб, элчи ва даракчиларни қарши олса); *Sfryu atlyu sabcy jazyu atlyu jalabac adgu soz sab alti kalir, -tir, anca bilbn: anyu adgu ol!* (Айтишларича, кулранг отдаги хабарчи, ола-чипор отдаги ялавоч ёқимли гап олиб келган. Билингки, бу жуда яхши!).¹⁸²

Бу гапдаги мансаб ва унвон номларини ифодалаб келган элчи, **ялавоч** лексемалари ўзаро синонимдир.

Алишер Навоий XV асрдаёқ «Муҳокаматул-луғатайн» номли асарида ўзбек тилида синонимларнинг кўплиги ҳақида фикр юритиб, уларнинг маъно нозикликлари ҳам мавжуд эканлиги тўғрисида қимматли маълумотлар келтирган.¹⁸³ (Бу ҳақда У.Турсунов ҳамда Н.Ражабов,¹⁸⁴ Б.Бафоевнинг¹⁸⁵ ишларида ҳам тўхтаб ўтилган).

Демак, мансаб ва унвонларни ифодаловчи синонимлар тарихан шаклланиб келган ўзига хос лексик-семантик ҳодисадир. Қайд этилишча, тилда шевалараро предметлар, нарсa, ҳодиса ва жараён тасаввурининг турлича номланиши ёки худди шунга яқин маънони ифодаловчи сўзларнинг бошқа тиллардан ўзлаштирилиши ва кейинчалик улар ўртасида маъно дифференциациясининг юз бериши синонимларни майдонга келтиради.¹⁸⁶ Бу ҳодисани мансаб ва унвонларни ифодаловчи лексемалар мисолида ҳам кузатиш мумкин.

Маълумки, сўз ўзлаштириш туфайли ҳам синонимик қатор миқдоран кўпая боради. А.Ҳожиёв таъкидлаганидек, «икки ёки ундан ортиқ сўзнинг ўзаро синонимлигини белгилашда маънога

¹⁸² Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. –С.210;81.

¹⁸³ Навоий А. Муҳокамат ул-луғатайн. –Т.14. –Т.:Бадий адабиёт нашр., 1967. –Б.110-130.

¹⁸⁴ Турсунов У., Ражабов Н. Ўзбек тили лексикасининг баъзи масалалари. –Самарқанд, 1971.

¹⁸⁵ Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. –Т.:Фан, 1983.

¹⁸⁶ Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Т.1. –Т.:Фан, 1966. –Б.131.

асосланиш тўғри йўлдир».¹⁸⁷ Айни шу ҳолатни мансаб ва унвонларни ифодаловчи лексемалар тизими мисолида ҳам тасдиқлаш мумкин.

Тўпланган материаллар таҳлилидан, мазкур лексик қатламда синонимларнинг қуйидаги хил ва турлари қўллаб келинганлиги маълум бўлади. Қуйида шу хилдаги синонимия масаласига алоҳида тўхтаб ўтилади.

1. Ўз лексемалар билан ўзлашмалар синонимияси.
2. Ўзлашма лексемалар синонимияси.

3. 2. 1. Ўз лексемалар билан ўзлашмалар синонимияси

Бек//амир//нўён генетик нуқтаи назардан қаралганда, уларнинг биринчиси, яъни **бек** аслида ўзбекча (умумтуркий), иккинчиси – **амир** арабча, учинчиси – **нўён** эса мўғулчадир. Мазкур мансаб ва унвон номлари Марказий Осиё ҳудудида ҳам ишлатиб келинган. Масалан, **бек** феодализм даврида «*шаҳар ёки вилоят ҳокимларига, шунингдек, баъзи амалдорларга берилган ёки мерос бўлиб ўтган унвон ва шундай унвонли амалдор*» маъносида **амир//нўён** лексемалари билан бир вақтда қўлланган. Чунончи, ўтроқ аҳоли лашкарбошилари **амир**, кўчманчи аҳоли эса **бек** ёхуд **нўён** деб аталган: Улуғ Темурким, ўмоғи кераит эрди, ва Ҳожибекким, ўмоғи арканут эрди, ва Беккичикким, ўмоғи қаниқли эрди. Бу уч **бек** хон ёрлиғи билан юридилар (16, 16); Кеш вилоятида **амир** Ҳожи барлос ибн Нуралқи ибн Намула ибн Йасу Мунка ибн Қарочор Нўён черики анга қўшулди (16, 20); Ва Баён Сулдузбек ва Ҳожи Барлосбекким, нўёнлардир эрди, ул мамлакатларни нусрат ила қабз қилдилар (16, 19).

Ўзбекча ва арабча, форс-тожикча сўзлар ўзаро синонимик қаторни юзага келтиради. Масалан, **хон//амир//шоҳ** ва б.

Хон шахсан ўзи жангга қўл урганни кўрган навкарлар аввалгидан ҳам қаттиқроқ қичқиришиб, ёв илғорини битта қўймай қириб ташладилар (51, 217); Ўзини **амир** деб эълон қилди (27, 58); У **шоҳ** билан навкар орасида тоғдай баланд девор борлигини билар (51, 242).

Ўзбекча ва арабча лексемалар синонимиясига қуйидагиларни мисол қилиб келтириш мумкин: **бекларбеги//амир ул-умаро** ва б.

¹⁸⁷ Ҳожиев А. Синонимия//Ўзбек тили лексикологияси. –Б.236.

–Жаноб бегларбеги, чин эътикод досторда эмас, дилда бўлур,
–деди (51, 185); Амир ул-умаросига айланган, унинг сўзини рад
этиш осон эмас эди (51, 262).

3. 2. 2. Ўзлашма лексемалар синонимияси

Ўзбек тили лексикасида бошқа тиллардан ўзлаштирилган лексемалар сирасида арабча луғавий бирликларнинг мавжудлиги аввал қайд этилди.¹⁸⁸ Бундай ўзлашмаларнинг ўзи бир-бири билан синонимик муносабатга кириша олади. Масалан: **амир//султон; мулозим//махрам//надим; раис//мухтасиб** кабилар ўзаро синоним бўлади:

Махрам//мулозим//надим каби лексемалар айна бир маънони, яъни подшоҳ ёки мансабдор шахснинг яқин хизматчиси, сирдоши ҳамда ишончли кишиси маъносини англатади. Масалан, махрам: **Бу сўзларни Али махрам деган махрамиким, хон ҳазратларининг тарафларидин воқеанавис бўлуб юругон эркан, бу тарикада мастлик ҳолатида айтилғон аслсиз беҳуда сўзларга вужуд бериб, ғаммозлик юзидин ва тўрасининг этган яхшиликлари ва тузи андишасин этмай келиб хон ҳазратларига еткурубдур** (20, 206); мулозим: **Умаршайх мирзо ... Ўратепани мирзо мулозимлариға топшуриб, мирзо мулозаматида бўлди** (6, 15); надим: **Мунис мироб алайҳ ур-рахмати валғуфрон Элтузархони мағфиратнишоннинг надими даргоҳу муқарраби борғохларидин эрди** (20, 186).

Ўзбек тили лексикасида форсий қатлам ҳам ўзига хос ўринни эгаллайди. Шу боисдан, ўзбек тилидаги мансаб ва унвон номларини ифодаловчи форсий ўзлашмалар ҳам диахрон, ҳам синхрон планда синонимлар сифатида ишлатилади. Масалан: **подшоҳ//шоҳ; подшоҳзода//шаҳзода** ва б.

Эшикоқоқ//соҳибхтиёр лексемалари ҳам ўзаро синонимияни вужудга келтиради. Марказий Осиё хонликларида хон саройидаги бош хизматкор, олий ҳукмдорнинг турли қабул маросимларини ўтказиш ишларига мутасадди бўлган мансаб эгаси ҳисобланган. Диахрон планда иккала лексемадан шу маънони англатишда фойдаланилган. Бобурнинг «Бобурнома» асаридан олинган қуйидаги мисоллар шундан далолат беради: **Султон Аҳмад мирзо**

¹⁸⁸ I бобнинг 2-бўлимида қайд этилган.

ўз эшигининг ихтиёрини мунга бериб эди, муни эшикоқо қилиб эди (6, 21); Менинг эшигимда сохибихтиёр ул эди (6, 16).

3. 2. 3. Ўзбекча ва русча-байналмилал ўзлашмалар

Ҳозирги ўзбек тили лексикасига мурожаат этилганда, ҳам айнан ўзлаштирилган, ҳам сўз ясовчиси ўзбекчалаштирилган бошқача айтганда, ярим калькалаштирилган мансаб ва унвон номлари фаол ишлатилади. В.А.Исенғалиеванинг қайд этишича, «туркий тилларда ... янги феъллар ҳосил қилишда сўз ясалишидаги вариантликнинг бўлишини баъзи бир феъл ясовчи воситаларнинг полисемантиклиги ва унумдорлиги билан изоҳлаш мумкин».¹⁸⁹

Ушбу фикр ўзбек тилига ўзлашган мансаб ва унвон номлари сўз ясалишидаги вариантдорликка ҳам тегишлидир. Келтирилган далиллар тилларда сўз ясалишида паралеллик мавжуд эканлигини яққол кўрсатади. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам ўзбекча ясовчи элементлар қўшилган, ҳам русча-байналмилал суффикслар қўшилган лексемалар бир-бири билан дублет муносабатига кириша олади. Улар бир сўз доирасидагина учрайди.¹⁹⁰

Ҳозирги ўзбек тилида русча-байналмилал мансаб ва унвон номлари билан тенг ҳуқуқда, яъни паралел равишда ишлатилаётган синонимлар кўплаб қўлланилмоқда. Мазкур синонимлар қатори 80-йилларнинг охирларидан матбуот саҳифаларида пайдо бўла бошлаган. Масалан:

Бош ҳисобчи: Бухгалтерия ишларидан беҳабарлигим сабабли бу ишларни бажариш учун бош ҳисобчи вазифасига А.Ахтерьяковани қабул қилдим (41, 6).

Бош бухгалтер: Бош бухгалтер Анваржон Қўзибоев... нинг бўйнида турган (41, 7).

Катта назоратчи: «Оқтош» божхона катта назоратчиси Шоймардон Ҳамзаев бир-икки ой ўтиб-ўтмай яп-янги «Мерседес»да сайр қилиб юрса-я? (38, 3)

Катта инспектор: Божхона постининг катта инспектори, катта лейтенант Анвар Қорабоев компьютер техникасини аъло даражада билади (32, 57).

¹⁸⁹ Исенғалиева В.А. Тюркские глаголы с основами, заимствованными из русского языка. –Алма-Ата: «Наука», 1966. –С.192.

¹⁹⁰ Ўзбек тили грамматикаси. –Т.1. –Т.: «Фан», 1975. Б.100.

Бош маслаҳатчи: Тюменова Раиса Алимовна – Адлия вазири Кадрлар бошқармаси бош маслаҳатчиси (38, 3).

Бош консултант: Султонов Хайриддин Мадриддинович – Ўзбекистон Республикаси Президенти матбуот хизматининг бош консултанти (38, 2).

Бош меъмор: Акопжаниян Валерий Амотович – лойиҳаларнинг бош меъмори (38, 1).

Бош архитектор: Қодиров Мамажон Соатович – ЎЗНИИ реставрациянинг лойиҳа бош архитектори (38, 1).

Қайд этиб ўтиш жоизки, муайян шарт-шароитлар тақозоси билан айрим тушунчалар дублет лексемалар билан ҳам ифодаланиши мумкин. Вақтлар ўтиши натижасида бундай дублетлардан бири истеъмолдан чиқиб қолади. Айни шундай ҳолатни мансаб ва унвон номларини ифодаловчи луғавий бирликлар мисолида ҳам кўриш мумкин. Чунончи, **сардор**, **зобит** кабилар **капитан**, **офицер** сингари лексемалар билан баравар ишлатила бошланди. Ҳозирги вақтда эса айни русча-байналмилал лексемаларнинг ўзи қўллаб келинмоқда. Чунки русча-байналмилал ўзлашмаларга топилаётган муқобилларнинг асосли, айнан ўша тушунчани ифодалай олади, деб бўлмайди. Ана шундай топилган арабча, форс-тожикча **сардор**, **зобит** каби сўзларнинг ишлатилиши чалкашликларга олиб келади. Масалан: **зобит** сўзи бошқарувчи, **забт** эгувчи маъносини билдирса, **офицер** сўзи эса куролли кучларда бошлиқлар ва командирлар составидаги ҳарбий унвонга эга бўлган шахсларни англатади.

Форс-тожик тилидан ўзлашган **сардор** сўзи ҳам, француз тилидан олинган **капитан** лексемаси ҳам лашкарбоши маъноларини билдиради, лекин масаланинг иккинчи томони ҳам борки, ҳарбий унвон ҳисобланувчи **капитан-лейтенант** лексемасини **сардор-лейтенант** тарзида қўллаш сунъийликни келтириб чиқаради. Ўзбек тилининг ўз материалига айланиб кетган, унвон тушунчасини тўғри, аниқ ифодаладиган, дунёдаги жуда кўп тилларда истеъмолда бўлган **капитан**, **офицер** лексемаларини кўпчилик учун деярли тушунилмайдиган сўзлар билан алмаштириш унинг истеъмолчисига фойда келтирмайди. Шунга кўра, ўзбек тили имкониятлари асосида янгидан тушунчани аниқ ифодалай оладиган ва ихчам муқобил яратиш мумкин бўлмаган ҳолларда, сунъийликка йўл қўймай, русча-байналмилал ўзлашманинг ўзини қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Ўтган асрнинг иккинчи ярмидан ўзбек тилига русча-байналмилал лексемалар кириб кела бошлади. Ўзбек тили лексикасида русча-байналмилал ўзлашмаларнинг ўзига хос ўрни бор бўлиб, мазкур терминларнинг кўпчилиги тилимизга сингиб, ўзлашиб кетди. Лекин шу билан бирга, уларнинг муайян қисми ўзбек тилида қадимдан қўлланиб келган, ўзбекча муқобили бор сўзларни ҳам сиқиб чиқариш эвазига киритилган. Бир вақтлари ўзбек тили лексикасида ишлатиб келинган айрим русча-байналмилал лексемалар замона зайли билан ўзбекча муқобиллари билан алмаштириб қўллана бошлади. Чунончи, Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан кейин **министр, редактор, секретарь** каби лексемалар ўрнида **вазир, муҳаррир, котиб** кабилар ишлатилмоқда.

Тил қонуниятларига мувофиқ синонимлардан бири доминант бўлиб қолади, бошқаси ёки бошқалари эса муомаладан тушиб қолади ёхуд услубий мақсадларда ишлатилади. Бу хилдаги дублетларнинг қайси бири қўлланиши кераклигини лисоний амалиётнинг ўзи кўрсатади.

3. 3. Мансаб ва унвон номлари тизимида тарихий ва эскирган сўзлар

Ўзбек тилшунослигида эскирган сўзлар, яъни архаизмлар ва тарихий сўзлар (историзмлар) бўйича айрим ишлар мавжудлигини таъкидлаб ўтиш жоиздир.¹⁹¹ Бу ишлардан маълум бўлишича, ўзбек тилида ҳар иккала қатламнинг ўзига хос ўрни бор. Фикримизни ўзбек тили лексикасида ишлатиб келинган ёхуд ишлатиб келинаётган мансаб ва унвон номлари ҳам тасдиқлай олади. У ёки бу қатламнинг архаиклашиш ёхуд историзмларга айланишининг асосий сабаби ижтимоий-сиёсий ҳаётда рўй берган ва рўй бераётган ўзгаришлар билан боғлиқ эканлигини таъкидлаш лозим бўлади. Бундай ўзгаришлар ўша заҳотиёқ лексикада ўз ифодасини топади. Масалан, ибтидоий жамоа тузуми даврида кулдор, зодагон каби лексемалар ишлатилган. Бу каби луғавий бирликлар тарихий сўзлар сифатида ҳозирда ҳам қўлланади: **Элчининг бу гапи меҳтарга**

¹⁹¹ Раҳматуллаев Ш. Архаизм. Историзм//Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Т.: «Ўқитувчи», 1975. –Б.56-62; Қиличев Э. Архаизми и историзми в прозе Садириддина Айни. –Т.: «Наука», 1969.

унча ёқмади, чунки ўзи ҳам кулдорлардан эди (27, 88); Мулозимлар икки зодагон атрофида гирдиқапалак (27, 38).

Кулдорлик тузуми ўрнига келган феодализм даврида эса янгидан-янги мансаб ва унвонларни ифодаловчи қатор лексемалар пайдо бўлдики, булар жумласига қуйидагиларни мисол қилиб келтириш мумкин: **хоқон, иноқ, эшикоға, чухраоғаси, товачи, юртчи, тунқатор, ясовул** ва б. Масалан: **Аҳмад ясовул билан Қора Аҳмад юртчини дағи Қобулдағи бекларга йиборилдиким, ўшул миод била келдук, воқиф ва мардона бўлунг** (6, 178); **Раҳимдодқа бир неча Бехралик ва Лохурлукни, Ҳастичи тунқаторни оға-иниси била қўшуб ... йибарилди** (6, 280); **Тавачиларга фармон бўлдиким, «Атроф ва жавонибға бориб черикка жар еткургайким, беш йиллик йароғларини (тайёр) килиб, ҳозир бўлгайлар!»** (6, 142).

Бу каби мансаб ва унвонларни ифодаловчи лексемалар ҳозирги нуқтаи назардан эскирган сўзлар жумласига киради. Бироқ уларнинг кўпи тарихий воқеа-ҳодисаларни акс эттиришга бағишланган бадний асарларда қўлланади: **Барот эшикоғабоши ҳам кўп талофот бериб ... Афғонистонга қочиб кетдилар** (2, 394); **–Ҳа, ёдимга тушди? – деди қувониб Мажидиддин, – бу хусусда шоир билан улуг жаддингиз хоқон Темур соҳибқирон ҳазратлари ораларида бўлган ҳикояни ҳам эшитганман** (25, 110); **Мингбошининг ўзи учун, шу топда, фуқаро қўрқинч эмас, мингбоши нима деса, «йўк» демайди фуқаро** (42, 249).

Келтирилган мисоллар таҳлил этиб кўрилганда, қуйидаги ҳолат намоён бўлади. «Ўзбекча-русча луғат»да ҳам, ЎТИЛда ҳам айрим лексемалар «эскирган» пометаси билан бериб келинмоқда. Бу ўринда эҳтиёткорлик билан иш тутиш лозимга ўхшайди, чунки айни шундай белги қўйилган эскирган лексемалар давр тақозоси билан яна фаол қўллана олиши мумкин. Масалан: **муҳандис (инженер)** ўрнида: **Корхонада 350 киши меҳнат қилади, – деб қўшиб қўйди бош муҳандис** (38, 2); **муҳаррир (редактор)** ўрнида: **Сурхондарё вилоятининг Шўрчи туманида «Тафаккур» журнали бош муҳаррири, Олий Мажлис депутати Эркин Аъзамовнинг сайловчилар билан учрашуви бўлиб ўтди** (38, 1); **котиб (секретарь)** ўрнида: **Султонов Карим Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссияси бош илмий котиби** (38, 2); **иктисодчи (экономист)** ўрнида: **1983 йил августидан 1985 йил майигача**

республика Молия вазирлигининг катта иқтисодчиси бўлиб ишлаган (38, 2) ишлатилади.

Мансаб ва унвон номларини ифодаловчи сўзлар қатнашган гапларни тадқиқ этиш натижасида маълум бўлдики, ўтмишда қўлланган мансаб ва унвон номларининг аксарияти ҳозирда историзмларга айланган, яъни **хоқон, подшоҳ, амир, мунший, амин** каби сўзлар фақат бадиий асарларда тарихий даврни акс эттириш талаби билан ишлатилади: **Бу – подшоҳнинг саройи эди (25, 16); Ёрликлар, мактублар қаламга олингандан кейин муншиларга ижозат берилди (25, 140).**

Шу билан бирга, қайд этиш лозимки, диахрон аспектда фаол қўлланган мансаб ва унвон номларининг айримлари, умуман, истеъмолдан чиққан бўлиб, бадиий асарларда ҳам учрамайди. Бу сўзларни, асосан, муайян даврга оид асарларда ишлатилганлигини кўриш мумкин: **Бойсунғур мирзонинг Тохир Муҳаммад отлик чухраси дағи иликка тушти (6, 43); Андин сўнг муншийларга ва дабирларга ҳукм бўлдиким, «Мушкафшон қаламлари била бу фатҳни иншо қилиб, вилоятларга фатҳномалар битиб йибарсунлар!» (16,208).**

Мансаб ва унвон номларининг бир қисмини архаизмлар ташкил этади, яъни диахрон аспектда фаол қўлланишда бўлган, сўнг давр талаби билан дублети ишлатила бошланган сўзлар ҳам мансаб ва унвон номини билдирувчи сўзлар орасида ҳам мавжуд. Чунончи, **фаррош** лексемаси олий ҳукмдор саройида хизмат қилувчи шахс, яъни палос тўшовчи маъносини ифодалаган. Масалан: **Фаррошлар бир ҳафтада ани саранжом қилиб урдиларким, анинг ичида ўн минг киши ўлтурур эрди (16, 290).**

Ҳозирда **фаррош** лексемасининг бу схемаси қўлланмаётир, чунки синхрон планда қаралганда, фаррош қуйидаги иккита семемага эга эканлиги аён бўлади:

1. Кўча-қўй, ҳовли ва боғларга сув сепиб, супуриб-сидириб юрувчи хизматкер, қоровул.-Масалан: **Домимизда Қурбоной хола деган хотин бор. Фаррош. Коптоқдек думалоқ, қачон қараса, қўлидан супурги тушмайди (55, 336).**

2. Идора ёки муассасаларда хоналарни супуриб-сидирувчи ходим. Масалан: **Гап шундаки, фаррош иши қанақа бўлишини яхши биламан (55,12).**

Лексеманинг эски семаси	Лексеманинг янги семаси
Раис - қози ҳузуридаги бир мансабдор, асосан, савдо тижорат аҳлининг арзини тинглаб ажрим қиладиган киши (39, 110)	Ўзбекистон Бадий академияси раиси...54, 2); Олий суд раиси раислигида Олий суднинг навбатдаги пленуми бўлиб ўтди (38, 2)

Келтирилган мисолдан **раис** лексемаси ўтмишда диний маросим ва урф-одатларнинг бажарилишини кузатиб борувчи, шунингдек, ўлчов ва тарозиларнинг тўғрилигини текширувчи мансабдор шахс маъносида, ҳозирда эса баъзи орган, ташкилот, идора, жамият, жамоа хўжалиги ва ш.к. нинг бошлиғи, раҳбари маъносида қўлланаётгани маълум бўлади. Шу билан бирга, мазкур лексема ҳозирда маълум йиғинлар, мажлислар ранси маъносини ҳам касб этганлигини юқоридаги мисол тасдиқлайди. Қуйидаги мисолда иштирок этган **арбоб** лексемаси ўтмишда кишлоқда маҳалла бошлиғи ёхуд оқсоқоли маъносини фодалаган бўлса, ҳозирда фан соҳасида берилувчи фахрий унвон маъносини англатади. Шунингдек, **арбоб** лексемаси ҳозирги кунда яна бир маънода, яъни раҳбар маъносини ҳам англатиши мумкин.

Лексеманинг эски семаси	Лексеманинг янги семаси
Қозининг тарақа пулиси, муфти ва мулозимнинг хизмат ҳақлари учун сигирни сотиб сарф қилувдан бошқа тагин сағир Одина қишлоқ арбоби Камолдан ўн танга қарздор бўлди (2,7)	1. Исо Жабборов Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (38, 4). 2. Шубҳасиз, бу одам каттақон бир раҳбар, арбоб бўлишни орзу қилган (40, 2680).

Демак, архаизмнинг тилда туғилиши доим тилда содир бўлиб турадиган семантик силжишлар, тараққиётлар, ўзгаришлар билан боғлиқ ходисадир.

II боб. МАНСАБ ВА УНВОН НОМЛАРИНИНГ ТАРКИБИЙ ТУЗИЛИШИ ВА ЯСАЛИШИ

Ўзбек тилшунослигида у ёки бу тушунчани ифодалаш мақсадида лексема ҳосил қилиш масалалари бир қадар ўрганилган.¹⁹² Хусусан, мансаб ва унвон маъносини англлатувчи сўзлар ҳам туб, ясама, қўшма шаклдаги сўзлар воситасида берилдики, бу лексемаларга хос тушунчаларни ифодалаш учун сўз яшашнинг хилма-хил усулларидадан фойдаланилган.

Тўпланган материаллар таҳлилидан ўзбек тилида қўлланувчи мансаб ва унвон номлари тўрт хил усул орқали ҳосил қилиниши аниқланди. Булар қуйидагилардир:

1. Туб мансаб ва унвон номлари.
2. Ясама тузилмали мансаб ва унвон номлари.
3. Қўшма сўз шаклидаги мансаб ва унвон номлари.
4. Бирикма шаклидаги мансаб ва унвон номлари.

Қуйида мансаб ва унвон номларини ҳосил қилиш усулларидадан ҳар бири алоҳида тадқиқ этилади.

1. ТУБ МАНСАБ ВА УНВОН НОМЛАРИ

Ўзак-асосдан иборат, яъни туб лексемалар мансаб ва унвон номларини ифодалаганлигини тарихий ёдномаларда учратиш мумкин. Масалан:

Бағырсақ кулуғ булса бэғлар тилаб

Аны тутғу алтун кумушка қалаб.

(Бэғлар садоқатли қулни истаб топса, Уни олтин-кумушка кўмиб тутиш керак, яъни бошидан зар тўкиб сақлаши керак (54, 490).

Ушбу мисолда ишлатилган **бэғ-бек** лексемаси олий табақага мансуб ва унга сазовор бўлган шахс маъносини англатади. Мазкур сўз тарихий колоритни акс эттириш тақозоси билан ҳозирги бадий адабиётда ҳам қўлланмоқда. Масалан: **Подшоҳ энг яқин ва ишбилармон беклари билан русумоти жанг ҳақида сўзлашди**

¹⁹² Ғуломов А. Сўз ясалиши/Ўзбек тили грамматикаси. –Т.1. Морфология. –Т.: «Фан», 1975; Ҳожиев А. Ўзбек тили сўз ясалиши. –Т.: «Ўқитувчи», 1989.

(25, 69); **Чап томонда турган бекка мурожаат қилди: – Жаноб Чигатойхон, ҳукмимизни жарчилар Жайпур аҳолисига эълон қилсинлар** (52, 375).

Ўтмишда мансаб ва унвон маъносини билдирувчи туб лексемалар фаол қўлланган: **Сен эшикинда улуг бий бўл** (1, 42); **Бир неча уруқлари бир кишини ақа қилиб бир юртда ўлтурур эрдилар** (1, 118).

Ўзбек тилида ишлатилувчи туб мансаб ва унвон номлари мисолларини тадқиқ этиш натижасида маълум бўлдики, аксарияти чет тилларидан ўзлашган бўлиб, уларнинг оз қисмигина ўзбек тилининг ўз қатламига хос. Мансаб ва унвон номларининг кўпи, гарчи, историзмлар жумласига кирса-да, ҳозирги нутқимизда ҳам у ёки бу даражада, асосан, бадий услуб талабига кўра ишлатилмоқда. Бироқ бошқа тиллардан қабул қилинган луғавий бирликларнинг барчаси ҳам ўзбек тилида морфематик қисмларга ажратилмайди. Масалан: **Ниҳоят, амир бу содиқ қулни лашкари исломга саркарда этиб тайинлаб кетган!** (39, 182); **Шоҳсупа қаршисидаги нимсупалар ... даҳбошилар билан лиқ тўлган эди** (49, 144).

Ўзбек тилидаги **генерал-майор, капитан-лейтенант** типидеги ясалмалар мавжудки, уларнинг компонентлари мустақил маъно ифодалайверади. Шунинг учун ҳам бу хилдаги лексемаларни қўшма бирикма тарзида қабул қилиш мумкин.

Тадқиқотлар ўзбек тилида ишлатилган мансаб номларининг туб шакллари фақат ўзбек тилига эмас, балки араб, форс-тожик, рус тилларидан ўзлашганлигини кўрсатди. Масалан: **шоҳ, эшон, меҳтар** каби мансаб ва унвон номлари форс-тожик тилидан ўзлашган: **Бошдан оёқ совут кийган шоҳ ўзининг ботирлари билан душманга хужумга отилди** (25, 73).

Амин, амир, вазир, раис, ҳоким каби туб мансаб ва унвон номлари араб тилига хос: **Биронғорга амир Бадриддинни сардор қилди** (25, 71).

Шунингдек, ўзбек тилидаги мансаб ва унвон номларининг туб шаклларининг катта қисми рус тили орқали ўзлашган. Масалан: **президент, ректор, доцент: Педагогика фанлари номзоди, доцент Жуманазар Ҳасанов раҳбарлик қилаётган ушбу лицейда инглиз, француз, немис ва япон тиллари чуқур ўргатилади** (38, 2).

Айни пайтда қайд этиш лозимки, чет тилида ясама сўз сифатида таҳлил қилинувчи мансаб ва унвон номлари, юқорида таъкидланганидек, ўзбек тилида морфемаларга ажратилмайдики, бундай мансаб ва унвон номлари ҳам алоҳида гуруҳни ташкил этади: **додхоҳ, катхудо, саркарда**. Масалан: **Вилоят ҳокимининг ноибн Хўжа Шамсиддин ва катхудо ўз мулозимлари ... билан шаҳарнинг Машҳад дарвозасидан чиқиб, Навоийни кутиб олишди** (25, 184).

2. ЯСАМА ТУЗИЛМАЛИ МАНСАБ ВА УНВОН НОМЛАРИ

Маълумки, ўзбек тилидаги ички манбалар асосида сўз ясалиши ҳам лексик қатламни бойитувчи асосий омиллардан бири саналади. Зеро, «Сўз яшаш тилнинг мавжуд лексик материаллари негзида турли ясовчи воситалар ёрдамида янги сўз ҳосил қилишдир. Янги сўз ва термин яшашда тилнинг мавжуд лексик материали асосий база вазифасини ўтайди. Янги сўз одатда тилдаги бор материаллардан ҳосил бўлади».¹⁹³ Манбалардан тўпланган мисоллар мансаб ва унвон номларини асли ўзбекча (умумтуркий) ҳамда ўзлашма асосларга сўз ясовчи қўшимчалар қўшиш орқали ҳосил қилишнинг энг сермахсул усули эканлигини кўрсатди. Ўзбек тилидаги мансаб ва унвон номларини ифодалаш учун **-чи, -вул, -гир, -дор, -бон** каби сўз ясовчи элементлардан фойдаланилади.

2. 1. **-чи** аффикси воситасида ясалган мансаб ва унвон номлари

-чи аффикси ҳам диахрон, ҳам синхрон планда фаол равишда лексемалар ҳосил қилиб келган ва келаётган ясовчи элемент ҳисобланади. Мазкур аффикс ҳақида сўз юритилган айрим тадқиқотларда, жумладан, А.Ф.Ғуломов,¹⁹⁴ А.М.Шчербак,¹⁹⁵ Ғ.Абдурах-

¹⁹³ Ғуломов А. Сўз ясалиши//Ўзбек тили грамматикаси. –Т.1. –Б.21.

¹⁹⁴ Ғулямов А. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. Аффиксация. Ч.1. Словообразующие аффиксы имен:Автореф. Дис. ... д-ра филол.наук. –Т.: 1955. –С.15-16.

¹⁹⁵ Шчербак А.М. Грамматика староузбекского языка. –М.:–Л.:Изд. АН СССР, 1962. –С.124.

монов ва Ш.Шукуровларнинг¹⁹⁶ монографик ишлари ва У.Валиевнинг¹⁹⁷ мақолаларида ҳам айтилган фикр билдирилади.

-чи аффиксининг ҳозирги босқичда ўта маҳсулдор кўшимчалардан бири эканлиги А.Н.Кононов,¹⁹⁸ А.Ҳожиев,¹⁹⁹ М.Абдиев,²⁰⁰ А.Усмонов²⁰¹ кабиларнинг ишларида ҳамда бошқа қатор ишларда алоҳида уқтириб ўтилган. Мансаб ва унвонларни ифодаловчи лексемаларни ҳосил қилишда ҳам **-чи** аффикси фаол иштирок этган ва ҳозирда ҳам фаол қўлланмоқда.

Мисоллар таҳлилидан, **-чи** аффикси ёрдамида ясалувчи мансаб ва унвон номлари микрогуруҳига кирувчи лексемаларни маъновий хусусиятларига кўра қуйидаги микрогуруҳчаларга ажратиш мумкин:

1. Олий ҳукмдор, яъни подшоҳ, шоҳ, амир ва хонлар ҳузурида бевосита хизмат қилувчи мансабдор шахслар ва уларнинг унвонларини ифодалаб келувчи ўнлаб лексемалар айтилган **-чи** аффикси воситасида ясалган. Масалан: **ҳазиначи** лексемаси ҳазина бошлиғи, ҳазинани сақловчи мансабдор шахс маъносини ифодалаб келган. Мазкур лексема айтилган шу маъносидан тарихий ёзма ёдгорликларда ҳам қайд этилган. Масалан: **Ҳазиначисина буюрдиким: «Кумаш келтургил»** (1, 61).

Ҳазиначи лексемаси ҳозирда яратилаётган бадий асарларда тарихий колоритни тўғри акс эттириш мақсадида қўллаб келинмоқда. Масалан: **Ҳазрат Низомиддин ҳазиначинини чақиртириб, икки ҳамён тўла олтин тайёрлатди** (52, 101); **–Бугундан эътиборан ҳазиначига фармон юборилдиким, бизнинг муҳримиз ва руҳсатимизсиз ҳеч кимга бирон танга пул берилмасин** (52, 343).

Бу лексеманинг асоси айрим шеваларда **ғазна** шаклида ҳам қўлланганлигини қуйидаги мисол кўрсатади: **Исломуҳжа:**

¹⁹⁶ Абдурахмонов Ф., Шуқуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. –Т.: «Ўқитувчи», 1973. –Б.64-65.

¹⁹⁷ Валиев У. «Девону луғотит турк» –чи/-чи аффиксининг от ясашига доир//Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1964 -№3. –Б.74-76.

¹⁹⁸ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.:Изд.АН СССР, 1960.

¹⁹⁹ Ҳожиев А. Ўзбек тили сўз ясаши. –Б.36-38.

²⁰⁰ Абдиев М. Ўзбек тилида шахс номларининг аффиксал усул билан ясаши:Филол.фанлари номзоди ... дис. –Т.: 1991.

²⁰¹ Усмонов А. Ўзбек тилида термин ясовчи фаол аффиклар:Филол.фанлари номзоди ... дис. –Т.: 1991.

–Жаъноби Шерназарбой, кишки сарой қурилишида, хон мадрасасида ишлаётган усталарга берамиз. – Нарироқда турган Абдуллавой ғазначига қараб: –Абдуллавой, пулларни хазинага солиб қўйинг, – деди (44, 115).

Тарихий планда олиб қараладиган бўлинса, мазкур лексема хизоначи шаклида олий ҳукмдор ҳузурида унинг кийим-кечакларини сақловчи мансабдор шахс маъносини ҳам ифодалаб келганлиги маълум бўлади. Масалан: Мансабда андоққи, кўрчи ва сувчи ва хизоначи ... йўсунлуғ кўптур (3, 392).

Удайчи сўзи хусусида Х.Бекмухамедов шундай деб ёзади: Бухоро амирлигида амир ҳузурида бий ёки додхо даражасидаги мансабдор. У доимо амир ҳузурида бўлиб, давлат ишлари ҳақида амирга ахборот берган».²⁰² Айни таърифда бир қадар ноаниклик борлиги кўзга ташланади. Буни ЎТИЛда келтирилган қуйидаги изоҳ тасдиқлай олади: Хон ва амирнинг ҳузурига иш ва арз билан келганлар ҳақида хон, амирга хабар берувчи ва хон, амирнинг жавобини уларга етказувчи амалдор. Бу лексема ҳам юқоридагилардек, тарихий колоритни тўғри акс эттириш мақсадида бадий асарларда қўллаб келинмоқда. Масалан: Шу пайт удайчи кириб, қуллуқ қилди-да, Умарбекдан чопар келганини билдирди (28, 71). Мазкур лексеманинг ҳудайчи шаклида қўлланганлигини айни шу асарнинг ўзида кўриш мумкин: Чопар билан ҳудайчи чиқиб кетганларидан кейин Олимхон Сайидалибекка қараб:

– Бахтинг бор экан, хурсандлик ғазаб ўрнини бости, –деди (28, 71).

2. Қайд этилганлардан ташқари, олий ҳукмдор саройида бирор вазифани бажарувчи кўплаб лавозимли шахслар хизмат қилган. Бундай мансаб ва унвон номларини ифодалаш мақсадида ҳам -чи аффиксидан фойдаланилган.

Офтобачи лексемаси хонлар саройида меҳмонларга офтоба тутувчи лавозимли шахс²⁰³ маъносини ифодалайди. Бирок ўзбек хонликларида офтобачи давлат ишлари билан ҳам шуғулланган бўлиб, қуйида келтирилган мисол буни тасдиқлайди: Мусулмон-кулни ўғли Абдурахмон офтобачи вақт ғанимат деб, атоси интиқомини олмоқ қалбиндан чиққан йўк эди ... хоннинг аскарлари офтобачи қўлида эди (20, 310).

²⁰² Бекмухамедов Х. Тарих терминлари изоҳли луғати. –Б.158.

²⁰³ ЎТИЛ. –Ж.3, 2007. –Б.160.

Дастурхончи (хон ва беклар саройида сарой аҳлларига бериладиган овқатларни тайёрлатиш ва меҳмон кутиш билан шуғулланган лавозимли киши): ... **ҳокимнинг дастурхончиси келиб: –Жаноби олийнинг буйруқларига мувофиқ, ҳеч ким дастурхон бошидан қимирламаслиги, ҳамма хотиржамлик билан ҳазратим давлатларида тайёрланган ноз-неъматдан бахраманд бўлиши керак! – деб қолди** (39, 285).

Қушчи (подшоҳнинг ов қушларини парвариш қилувчи, ов қушларини бошқарувчи киши): ... **қуш ҳавога кўтарилди ва хуштак чалиб, уни чақирган кекса қушчининг қўлига қўнди** (38, 18).

Шарбатчи: (хонлар саройидаги йиғинларда шарбат қуювчи): **Мирзо била Мухаммад Қули қавчин Ҳасан шарбатчи била кирдилар** (6,36).

Жебачи: (яроқ-аслаҳа омборининг бошлиғи): **Жебачи – амалдор! Беклик билан амирлик ўртасидаги воситачи** (39, 218).

Шукурчи (подшоҳнинг соябон тутувчиси): **Мансабда андоқки, ... шукурчи ва юртчи ва шилончи ва ахтачи йўсуллуғ кўптур** (3, 548).

Ғончи (хон ёки беклар саройида гўшт ва ёғ сарфлашга жавобгар шахс): ... **ва беклардин амир Сулаймоншоҳ Қутбуддин ва Али Ғончи – амир Муса ўғли ... – бу жамоатким, бек ўғлонлари эрдилар, барчани шахзодага бериб топшурди** (16, 141).

Ҳалвочи (подшо ва амирлар саройидаги ширинпазлик мансаби): **Хунар ва пешада андоқки, қушчи ва боречи ва кўрукчи ва тамғачи ва ҳалвочи** (3, 144).

Шилончи (ошпаз; подшоҳ дастурхончиси): **Мансабда андоқки, юртчи ва шилончи ва ахтачи йўсуллуғ кўптур** (3, 526).

Бовурчи (саройдаги бош ошпаз мансаби, таомни тотиб кўрувчи): **Ва неча кун бовурчилар таом келтуруб хизматкорларга бериб кетар эрдилар** (16, 228).

Ҳозирги ўзбек тилида от ясовчи **-чи** аффикси энг фаол ишлатилувчи қўшимчалардан бири эканлиги юқорида ҳам қайд этилди. Бу аффикс, асосан, бирор касб-хунар, мутахассислик, машғулот билан шуғулланувчи шахсни англатувчи отларни ясади: **спортчи, теннисчи** каби. **-чи** аффиксининг айнан шу хусусияти янги мансаб номларини ясашда ҳам фойдаланилишига сабаб бўлган. Масалан: **назоратчи, йўриқчи** сингари. Мазкур ясама сўзлар қуйи мансаб номларини ҳосил қилган. Бирок бу ясама

мансаб сўзлари катта, бош, етакчи каби сўзлар иштирокида қўлланганида ўрта ёки юқори мансаб номларини билдиради: Туман молия бўлимида катта назоратчи лавозимида баҳоли қудрат хизмат қилдим (32, 2); Тошматов Маъмуржон – Марказий офицерлар саройи катта йўриқчиси (35, 3).

-чи аффикси асосдан англашилган нарсага, тушунчага оид иш билан шуғулланадиган шахснинг мансабини билдирувчи от ясади: мслаҳатчи, ҳисобчи, тафтишчи. Масалан: Мажлисида Ўзбекистон Республика Президентининг Давлат маслаҳатчиси назорат инспекциясининг раҳбари Ё.Жалолов нутқ сўзлади (38, 3); Қишлоқ хўжалик вазирлиги номидан вилоят деҳқончилик уюшмаси тафтишчиси А.Қирғизов раҳбарлигида бир гуруҳ мутахассислар хўжаликнинг бутун фаолиятини тафтиш қилдилар (38, 2). Ушбу сўзлар ҳам бош, катта каби сўзлар билан келиб юқори мансаб номларини англатади: Адлия катта маслаҳатчиси Одил Амиркулов 1957 йилда Ғузор туманида туғилган (53, 24); Ғаллаорол туман Молия бўлими бош тафтишчиси А.Пармонов берган тафтиш якуни айниқса адолатли (38, 4).

-чи аффикси ҳаракат номини ясовчи -в билан бирикиб, қўшма аффиксни вужудга келтиради.²⁰⁴ Бу аффикс феълдан англашилган ҳаракатга алоқадор бўлган, уни бажарувчи шахс мансаби номини ясади: айбловчи, қораловчи, терговчи каби. Масалан: Раҳим Алимов, Челак тумани прокуратураси терговчиси, 3-даражали ҳуқуқшунос (53, 30); Тошкент шаҳри, Юнусобод тумани прокуратураси катта терговчиси Л.Қодиров ... лавозимидан бўшатилди (38, 4).

Тарихий манбалардан келтирилган мисолларга кўра, -чи аффикси икки турдаги мансаб номларини ҳосил қилган. Яъни -чи аффикси олий ҳукмдорнинг бевосита хизматини бажарувчи маъносини билдирувчи лексемани ясади. Шунингдек, умуман саройда бирон-бир мансабни эгалловчи сўзни вужудга келтиради.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида -чи аффикси сўз ясовчи унумли аффикслардан бири саналади. -чи аффикси, асосан, бирор касб – ҳунар билан шуғулланувчи шахс номини ясади. Бироқ бу касб номлари бош, катта, етакчи сингари сўзлар иштирокида қўлланиб, мансаб номини ҳосил қилади. Демак, -чи аффикси мансаб номини

²⁰⁴ Ҳожиев А. Ўзбек тили сўз ясалиши. –Б.38.

ҳосил қилишда муайян сўзлар билан ишлатилиши ва бирикма шаклида бўлиши лозим.

2. 2. -вул аффикси орқали ясалган мансаб ва унвон номлари

Эски ўзбек тилида **-вул (-в+ул)** аффикси иштирокида бир талай лексема ясалганлиги ҳақида А.М.Шчербак,²⁰⁵ Ғ.Абдурахмонов ҳамда Ш.Шукуровларнинг²⁰⁶ ишларида баъзи маълумотлар берилган. З.Маъруфовнинг²⁰⁷ таъкидлашича, мазкур аффикс ҳозирги босқичда унумсиз ясовчи сирасига ўтиб, янги сўзлар ясаш учун хизмат қилмайди.

Характерлиси шундаки, бу аффикс диахрон планда анчайин фаол равишда кўплаб лексемаларни ҳосил қилиб келган. Уларнинг бир қатори мансаб ва унвонларни англатувчи номлар сирасига қиради.

Баковул лексемаси подшоҳ, амир, хон саройида: уларга аталган овқатни тотиб кўрувчи ва овқат тайёрлаш ишига масъул мансабдор маъносини ифодалайди.

Мазкур лексемани Л.З.Будагов ҳам қуйидагича шарҳлайди: «Баковул таомни тотиб кўрувчи, сарой бош ошпазининг мансаби, бу унвон боварчидан бир даража юқори бўлади».²⁰⁸ Масалан: **Агарчи мундин бурун ҳам хизматидин ва мардоналикларидинким, неча навбат зоҳир бўлуб эди, риюғти ва шафқати мақомида бўлуб, бовурчилик мартабасидин хосса бакавуллуқ мартабасига еткуруб эрдим (6, 137). Баковуллар, бундан ташқари, тўй-томоша ва меҳмондорчилик ишларини ҳам бажарганлар. Масалан: Ташқаридин Хожа Пир баковул ва улуғ оғалар ва неким бўлгон созанда ва хонанда келиб, Султон Маҳмуд Мирзонинг Хонзодабегимдин бўлгон улуғ қизини Ҳайдар Мирзоғаким, Поянда Султонбегимдин бўлуб эди (6, 35).**

Манбаларда қайд этилишча, XII–XIV асрларда баковуллар ҳарбий топшириқларни ҳам бажарган. «Баковулнинг зиммасига кўшинларни тақсимлаш, отрядлар юбориш, улуғ девондан кўшинга тегишли озиқ-овқат ва бошқа нарсаларин тақсимлаш, мўғулларнинг таомилига мувофиқ ўлжани тўғри тақсимлаш, кўшинда бировни

²⁰⁵ Шчербак А.М. Грамматика староузбекского языка. –С.128-129.

²⁰⁶ Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. –Б.68.

²⁰⁷ Маъруфов З. Сўз состави. От ва сифат. –Т.: «Фан», 1956. –Б.38.

²⁰⁸ Будагов Л.З. Ўша асар. –Т.1. –С.262.

бирова хафа қилиши ва адолатсизлик қилинишига йўл қўймаслик вазибалари юклатилган».²⁰⁹

Тарихий асарларда ҳам баковул лексемаси шу маънода ишлатилган: Амир Хусайн уларнинг ортидан баковул жўнатди, то (Жайхун) суви бўйига от суриб, навкарларнинг кўпини ҳалок этдилар, тамоми моллари ва от-уловларини ўлжа олдилар, Али ва Маҳмудшоҳ отда, қолган бир гуруҳ навкарлар зўрға жон сақлаб қолдилар (16,150).

Баковул сўзи ҳозирда ҳам ишлатилади. Хусусан, у Сурхондарё ҳамда Қашқадарё вилоятлари шебаларида фаол қўлланади. Масалан, у «тўйларда кураш, улоқ, пойга мусобақаларини бошқарувчи ва таом тайёрлаш устидан назорат қилувчи кишилар» маъносини англатади. Айни шу маъно «Ўзбек Совет Энциклопедиясида» қайд этилган.²¹⁰ Масалан: Тўйнинг баковул-лигини ким қилади? (Қашқадарё вилояти, Косон тумани); Баковул бўғанакай ҳамма нерсани жай-жайига қўйиш керак (Сурхондарё вилояти, Жарқўрғон тумани).²¹¹ Баковул лексемаси бадиий адабиётда ҳам маълум жойлар колоритини намоён этиш мақсадида қўлланади. Масалан: Колхоз раиси бош баковул бўлди. Баковул олдида турли-туман рўмол, гилам, калиш, чопонлар бўлди. Баковул кетида тўй хизматкорлари ғунажин, қўй, эчки ушлаб турди. Булар совринлар бўлди (22, 11).

Демак, баковул лексемаси қуйидаги маъноларга эга: 1. Подшоҳ саройида овқат тайёрлаш ишига масъул мансабдор. 2. Олий ҳукмдор ҳузурида ҳарбий ишлар билан ҳам шуғулланган шахс. 3. Шебаларда – тўй маҳалида кураш, улоқ, пойга каби мусобақаларни бошқарувчи ҳамда таом тайёрлашда бош-қош бўлиб турувчи шахс.

-вул аффикси, шунингдек, шахс номларини, хусусан, касб эгалари номларини ҳосил қилиши мумкин. Бироқ маълум вазиятлар тақозоси билан мазкур аффикс бошқа маъноларни ҳам англата бошлаган. Масалан, Алишер Навоийнинг уқтиришича, -вул аффикси ҳарбий ва сарой хизматчилари лавозимига эга бўлган шахсларни ифодаловчи лексемаларни ҳосил қилади: ...

²⁰⁹ Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Олтин Ўрда ва унинг қулаши. –Т.:ЎзССР Давлат Ўқув-пед. нашр., 1956. –Б.107.

²¹⁰ ЎзСЭ. –Т.2. 1972. Б.34.

²¹¹ Бу мисоллар сўзлашув нуткидан олинди.

Салотиннинг хоҳ разм асбоби учун ва хоҳ базм жиҳати учун муътабардур, андоққи, ... ва қоровул ва сўзовул ва патовул ва китповул ва ясовул ва бақовул ва шиғовул ва дақавулким, алар мундин улвийдурлар.²¹²

Айрим ишларда уқтирилишича, **-вул** аффикси асли туркий кўшимча ҳисобланади.²¹³ Бироқ А.М.Шчербак, Г.И.Рамстедт каби олимларнинг тадқиқотида бу аффикс генетик нуқтаи назардан мўғул тилига хос, деган фикр билдирилади.²¹⁴

-вул аффиксининг келиб чиқиши ҳақида Х.Дадабоев куйидаги нуқтаи назарни илгари суради: иккинчи гипотеза, яъни **-вул** аффикси мўғулий кўшимча, деган фикрга қўшилади ва бу аффикс қадимги туркий ва эски туркий ёзма ёдгорликларида учрамайди; мазкур аффикс қадимги ўзбек тилида, асосан, ҳарбий терминларни, яъни ҳарбий мансаб ва унвонлар ҳамда ҳарбий қисмлар номларини ясаб келган.²¹⁵

Аввал таъкидланганидек, ҳозирги босқичда **-вул** аффикси пассив ясовчилар сирасига киради. Шундай бўлишига қарамай, у диахрон планда бир қадар фаол бўлиб келган.

2. 3. Мансаб ва унвон номларининг **-дор** аффикси билан ясалиши

-дор аффикси ўзбек тилига ўзлашган форсий сўзлар таркибида қўлланган: **нигаҳдор, обдор, рикобдор, сардор** каби сўзлар жумласидандир. Кейинчалик **-дор** аффикси асли ўзбекча ҳамда ўзлашма асослар билан ҳам бириккан. Айни шу ҳолат мазкур аффиксининг фаол сўз ясовчи элементлардан бирига айланишига сабаб бўлди. Аслини олганда **-дор** форс-тожик тилларида «доштан» (*эга бўлмоқ, лойиқ бўлмоқ*) маъносини англатувчи мустақил маъноли сўз бўлиб, қўшма сўз ясайди. Бироқ у ўзбек тилида ҳам диахрон, ҳам синхрон планда қўшма лексемаларнинг таркибий қисми бўлмаган. Аммо Ж.Мухторов **байроқдор, салмоқдор, донгдор, дағадағдор, гўштдор** каби лексемаларни

²¹² Навоний А. Мухокаматул луғатайн. –Т.: 1967. –Б.117.

²¹³ Мелиоранский П.М. Араб филолог о турецком языке. –Спб. –Т.1. –Б., 1900. –С.68.

²¹⁴ Шчербак А.М. Грамматика староузбекского языка. –С.128-129; Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. Морфология. –М.:Изд.ин.лит., 1957. –С.132-134.

²¹⁵ Дадабаев Х. Военная лексика в староузбекском языке//Проблемы лексики староузбекского языка. –С.75.

қўшма сўз деган хулосага келади.²¹⁶ Бироқ бу мулоҳаза етарлича асосланмаган. Зеро, **-дор** аффикси ўзбек тилида фақат сўз ясовчи элемент ҳисобланади. Чунки бу қўшимча ўзбек тилида мустақил лексик маъно билдирмайди.

Ўзбек тишунослигида **-дор** аффикси ва унинг функциялари ҳақида махсус тадқиқот олиб борилмаган бўлса-да, мазкур аффикснинг маънолари ҳақида Ж.Мухторов,²¹⁷ А.Н.Кононов,²¹⁸ О.Усмонов,²¹⁹ Э.Бегматов,²²⁰ А.Ҳожиев²²¹ кабиларнинг ишларида фикр юритилган. Бу ишлардаги фикрларни жамулжам қилинган-да, **-дор** аффиксли мансаб ва унвонларни ифодаловчи лексемалар хилма хил маъно оттенкаларини ифодалашни мумкинлиги аён бўлди.

Баъзи тадқиқотларда **-дор** аффикси шахс оти ясовчи қўшимча сифатида ажратилган бўлиб, айрим адабиётларда **-дор** аффикси сифат ясовчи аффикс эканлиги ҳозирда, асосан, от ясовчи аффикс эканлиги қайд этилади. Демак, ҳозирги ўзбек тили дарсликларида **-дор** аффикси сифат ясовчи аффикс тарзида ҳам, от ясовчи қўшимча сифатида ҳам таърифланади.

А.Ҳожиев **-дор** аффикси аслида сифат ясовчи аффикс эканини эътироф этади, бироқ бу аффикс билан ясалувчи сўзларда отлашиш ҳодисаси кучлилигини қайд этади.²²² **-дор** тил тарихида мансаб номларини ясовчи аффикслардан бири ҳисобланади. **Мухрдор, китобдор, қутидор** каби сўзлар **-дор** аффиксининг эски ўзбек тилида ҳам мансаб номини ясаганлигини кўрсатади. Масалан: **Авойил мухрдор эрди, авосит бек бўлуб, неча маҳал Астрободта ҳукумат қилди, авохир сипоҳилиқни тарк қилди (6, 154); Мавлоно Солиҳий – агарчи Хуросонликдур, аммо кўп йилдурки, Ҳисордадур. Андоқ эшитилурким, Ҳисорда подшоҳнинг китобдоридур (3, 187).**

Шу билан бирга, ўтмишда ҳам **-дор** аффиксли баъзи лексемаларнинг субстантивация воситаси билан шахс номларини, яъни мансаб ва унвон номларини ифодаловчи лексемаларни ҳосил

²¹⁶ Мухтаров Дж.М. Словообразование в узбекском языке аффиксами таджикского языка//ЎзДУ асарлари. Янги серия. №77. –Самарканд, 1958. –Б.39.

²¹⁷ Мухтаров Дж.М. Ўша асар.

²¹⁸ Кононов А.Н. Грамматика узбекского языка. –Т.:Гос.изд.УзССР. 1948. –С.95.

²¹⁹ Усмонов О. –дор аффикси ҳақида//Ўзбек тили ва адабиёти. –№1. 1976. –Б.51-56.

²²⁰ Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. –Б.160.

²²¹ Ҳожиев А. Ўзбек тили сўз ясалиши. –Б.40.

²²² Ҳожиев А. Ўша асар. –Б.60.

қилган. Масалан: аламдор лексемаси аламдор бола (**Узокдан аламдор бола кўринди** (34, 3) каби бирикма таркибида сифат вазифасини бажаради, яъни **байроқдор, яловбардор** маъносини билдиради. Мазкур сўзларнинг синоними аламдор лексемаси баъзи ўринларда сифат вазифасида учраши, бироқ у нутқий вазият тақозоси билан субстанциваллизациялашиши мумкин: **Хайдар аламдорни Довартин кофирлариға йиборилиб эди, Бодичнинг тубида кофирнинг улуғлари бир неча тулум чоғир келтуруб, мулозамат қилдилар** (6,228).

-дор аффикси иштирокида ясалган мансаб ва унвон номларини маъносига кўра қуйидагича гуруҳлаштириш мумкин:

1) бирор жойни ёки худудни эгаллаган, ишғол қилган мансабдор шахсларни ифодаловчи лексемаларни ясайди;

Хукмдор (бирор худуд ёки мамлакатнинг ҳуқуқи чекланмаган ҳокими; хон, подшо): **Ўзини кордон хукмдор сифатида танитишга интиланган Хусайн Бойқаро бир неча кундан буён катъий жангга тайёргарлик кўрса ҳам, лекин катта хужум бошлашга тараддуд қилар эди** (25, 67);

Қалъадор (қалъа бошлиғи, қалъа беги): **Дема сандук, юз офат хисори, Эшигин руст боғлаб қалъадори** (3,28);

Тождор: **Тождору шахзодаларга ҳатто чавгон ўйнаш мумкин эмас, –деди Байрамхон. –Чунки мухалиф томон касддан гўй ва чавгончўп билан уриб, тождорга шикаст етказиши мумкин** (52, 323);

2) асосда ифодаланган предмет билан иш кўрувчи ва шу иш билан шуғулланувчи амал ва мансаб номларини ясайди;

Дафтардор (давлатнинг кирим-чиқимлари ҳисобини олиб борувчи лавозимли киши): **Чингизхоннинг набираларининг замонинда Мовароуннахр, Хуросон ва Ироқда девонлар ва дафтардорлар барчалари уйғур эрди** (1, 33).

Шаробдор: **Буларнинг ҳам оталари Султон Фирузшоҳ ва ул салатинга шаробдор экандурлар** (6, 249). -

Қутидор (Қўқон хонлигида: олик-солиқлардан тўпланган пулларни қабул қилиб олувчи, сақловчи ва хон хазинасига топширувчи сарой амалдори): **Отабекнинг бу сўзига қутидор ва Акрам хожилар кўшилишиб, унга бу йўлда ёрдамлашмакчи бўлдилар** (50, 94);

3) асосда ифодаланган бирор объектни ёхуд нарсани асровчи, сақловчи мансаб маъносини билдирувчи лексемалар ясайди;

Хазинадор (хазина бошлиғи, хазинани сақловчи): Саломхонага кириб, алардин кечирим сўранг, ортингиздан ман ҳам киргайман, чикқанингизда бул ерда хазинадор олтинлар билан сарой вазири саруполар билан сизни кутиб олгай (26, 54).

Китобдор (кутубхоначи): Дарғали ёқасидин Хожа Яхёга Мухаммад Али китобдорни йиборилди (6, 41);

Мухрдор (феодал саройида мухр сақловчи амалдор): Отам ҳам рноят қилиб, мухрдор қилиб қўйди (6, 39).

4) маълум бир ҳудуд ёки жойни қўриқловчи маъносини билдирувчи мансаб номини англатувчи лексемаларни ясади:

Посдор (посбон, соқчи, қоровул): Чекинг тўрт йил интизорим менинг, Бу муддат бўлунг посдорим менинг (3, 243).

Ниғаҳдор (қоровул, посбон): Ҳар қаён юзлансангиз фатҳу зафар ёрингиз бўлсун ва жамъи офот ва балиётдин ҳақ таоло ниғаҳдорингиз бўлсун (3, 240).

Салоҳдор (қурол кўтариб юривчи сарой зобити): Салоҳдор фонусини баланд кўтарганча эшикни очиб унга йўл берди (10, 7).

5) бирор жой, ҳудуд эгаси ёки шу жойда иш олиб боровчи шахс маъносини ифодаловчи мансаб номларини ясади:

Шақдор: Дўлпурни холиса қилиб, шақдорлиғини Абулфатҳ туркманга иноят қилиб, Дўлпурга йиборилди (6, 280).

Демак, **-дор** қўшимчаси диахрон планда мансаб ва унвон маъносини билдирувчи сўзларни яашда фаол ишлатилган. Ҳозирги ўзбек тилида **-дор** қўшимчаси сифат ясовчи формант тарзида унумли қўлланилади. Бу қўшимчадан қуйидаги маънони ифодалашда фойдаланилади:

1) бирор жойни ёки ҳудудни эгаллаган, ишғол қилган мансабдор шахсларни ифодаловчи лексемалар;

2) асосда ифодаланган предмет билан иш кўрувчи ва шу иш билан шуғулланувчи мансаб номларини ифода этувчи лексемалар;

3) асосда-ифодаланган бирор объектни ёхуд нарсани асровчи, сақловчи мансаб маъносини билдирувчи лексемалар;

4) маълум бир ҳудуд ёки жойни қўриқловчи маъносини билдирувчи мансаб номини англатувчи лексемалар;

5) бирор жой, ҳудуд эгаси ёки шу жойда иш олиб боровчи шахс маъносини ифодаловчи мансаб номлари.

-дор аффикси ўзбекча (базилари умумтуркий) асосларга қўшилиб келиб, мансаб номларини ифода этувчи лексемаларни

ҳосил қилиб кела олади. Масалан, **кутидор**: У тўғарак сахнда Абулзийёбойнинг, яна Ҳиротнинг довгдор кутидор боёнларидан бир нечасининг қабул кутиб туришганини кўрди (25, 293); **жиловдор**: У руҳсатсиз шоҳ ҳузуридан кетиб қолгани, у билан эмас, **жиловдорлари** билан **сухбатлашиб** ўтирганидан султоннинг ғазабланганини англади (26, 213).

Шу билан бирга, ўзбек тилида шундай мансаб номлари ҳам мавжудки, уларнинг асослари чет тилдан ўзлашган. Бундай асослар генетик жиҳатдан қуйидаги тилларга алоқадордир:

1. **Форс-тожик тилига**: (**найзадор**) Ўшул аснода Бибан Афғонким, бош кўтариб эрди, Қосим Ҳусайн Султон ва Муҳаммад Қосим Бобо Қашқа ва Абул-Муҳаммад **найзадор** ва Хонижаҳонни Муҳаммад Султон мирзоға йўлдош қилиб йиборилди (6, 352); **баратдор** (солиқ йиғувчи): Илгари бориб ҳар киши бир уруғнинг молини битқариб юруб эрдилар, туркманнинг йигитлари сўзлаштилар, тақи ҳар қайсиси ўз уруғина келган **баратдорни** ўлтурдилар (1, 126); **рикобдор** (узангини ушлаб подшоҳни отга миндирувчи ва от ёнида борувчи): Ушбу кун Юсуф Али **рикобдор** Чинор боғидаги ҳавзни узуб, қўл солиб, юз навбат эврлди (6, 217); **сипахдор** (саркарда, лашкарбоши): Сипаҳ бўлди барча ишидин хижил, Сипахдор ўз бахтидин мунфаъил (16, 56); **амлокдор** (Бухоро амирлигида айрим ўлпон округида солиқ солувчи мансабдор): Бир чеккада турган амин оқсоқолга: –Бу **амлокдор**, – деди– жуда ўткир чикди-ку (2, 128).

2. **Арабча ўзлашмаларга**: **дафтардор**: Они келтуруб Абдулрахимнинг ёнида қўйди, токим, **дафтардорлик** ва фуқаропарварлик русумининг таълимин этгай, сўнгра девонликнинг ўзи Саййид Абдуллоҳўжанинг раъйича Абдулрахимда турмай Муҳаммад Аминга интиқол этиб они Муҳаммад Амин девон дедилар (20, 244); **шарбатдор**: Валекин Нурмуҳаммад **шарбатдор** хонни ўз ҳолига қўймай, мамлакатга олиб кетмоқ бўлиб, жўнаб келган экан (20, 318); **муҳрдор**: Алишер Навоий жанобларини подшоҳ ҳазратлари **муҳрдорлик** вазифасига тайин этмишлар (25, 29); **тахсилдор** (солиқ ундирувчи): Неча кундин сўнг **тахсилдорлардин** хабар келдиким, ҳазоралар молни бермай саркашлик мақомидадурлар, мундин бурунроқ ҳам неча навбат Гардиз ва Ғазни йўлларини уруб эрдилар (6, 132).

Ўзбек тилида **-дор** аффикси иштирокида ясалган мансаб номларини ифодаловчи лексемалар борасида сўз кетганида, шуни

алохида қайд этиш керакки, луғат бойлигимизнинг бир қисми «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да ўз ифодасини топган. Бирок тадқиқот натижасида -дор аффиксли мансаб ва унвон номларининг анчаси мазкур луғатга киритилмаганлиги аён бўлди. Бундай лексемалар жумласига қуйидагиларни мисол қилиб келтириш мумкин: **баротдор, белдор, доводдор, китобдор, найзадор, ниғаҳдор, посдор, рикобдор, салоҳдор, сарҳаддор, сипоҳдор, таҳсилдор, тошдор, шаробдор, шақдор, қалъадор** каби.

Мазкур қўшимча ўзбек тилидаги, шунингдек, араб ва форс-тожик тилидан ўзлашган сўзларга қўшилиб, мансаб ва унвон номини ҳосил қилган.

2. 4. -бон аффикси билан ясалган мансаб ва унвон номлари

Ҳозирги ўзбек тилида **-бон** аффикси (*асли форс-тожикча-сақловчи, қўриқловчи сўздан ҳосил бўлган*) кам миқдорда лексемаларни ҳосил қилади. **-бон** аффикси «асосдан англашилган нарсани сақловчи, унга қаровчи шахс»²²³ маъносини билдирувчи мансаб номини ясайди.

Диахрон планда қараладиган бўлинса, мазкур аффикс иштирокида мансаб ва унвонларни ифодаловчи қуйидаги сўзлар қўлланган: **дарвозабон** – *шаҳар, қалъа, шоҳ саройлари дарвозиларини қўриқловчи соқчи*: Эшик ёнида турган дарвозабон биринчи отликқа хурмат билан салом берди-да, иккинчи отликқа истехзо билан қараб жилмайиб қўйди (26, 70).

Саройбон: Боқи саройбон ҳазратнинг эски мижози экан (39, 16).

Зиндонбон (зиндон соқчиси, қоровули): –Ана кетди! –деди Қурбоннинг кўшниси. –**Зиндонбонга** пора берган! (39, 43).

Ниғаҳбон (посбон, назорат килувчи, қоровул, қўриқловчи): Эрур олам аҳли ниғаҳбоним ул, **Ниғаҳбон** йўқ Искандари соний ул (3, 456).

Дидбон (қоровул, навбатчи): Қайдаким заврақи топиб таскин, Анда бир **дидбон** қилиб таъйин (3, 483).

Ушбу гапларда қатнашган мансаб ва унвон номларининг асослари ҳозирги ўзбек тилида мустақил маънони англатади. Шу билан бирга, ўтмишда **-бон** аффиксли шундай лексемалар қўлланганки, уларнинг асослари бошқа тилдан ўзлашганлиги боис ҳозирги ўзбек тилида мустақил равишда қўлланмайди. Масалан,

²²³ Ҳожиев А. Ўзбек тили сўз ясалиши. –Б.39.

дарбон (дарвозабон, эшик соқчиси): Охир Сейдим Али дарбоннинг бир обдон навқари бировнинг бир кўза ёғини тортиб олгон учун эшикка келтуруб таёқлатгим (6, 114); жолабон (жолани ҳайдовчи): Агарчи жола ғарқ бўлмади, Мир Муҳаммад жолабон сувға йиқилди (6, 230); посбон (соқчи, кўриқчи, қоровул): Мансур машинадаги анжомларга жавобгар – посбон бўлган жангчини йўқлади (24, 77).

Гарчи спорадик характерда бўлса-да, **-бон** кўшимчаси орқали **бозорбон**: Ҳар юртнинг матоин қув **бозорбон**лар жойлаб кўяр экан, ўтказиб қўлдан (43, 254) типидagi лексемалар ҳам ясалган.

2. 5. -гир аффикси воситасида ясалган мансаб ва унвон номлари

Асли форс-тожикча бўлмиш **-гир** аффикси «*гирифтан-олмоқ*» маъносини билдиради ва ҳозирги ўзбек тилида «бирор нарсани олувчи, қўлга киритувчи, ушловчи, эгалловчи, забт этувчи» маъносини билдирувчи тушунчаларни ифода этувчи мансабга алоқадор шахс номларини ясади. Ҳозирги ўзбек тилида **-гир** аффикси янги лексема ясамайди.

Жаҳонгир лексемаси жаҳонни забт этувчи, уни забт этган шахснинг унвони маъносини ифодалайди: **Саркардаларнинг баъзилари Сўғд қалъасини узок қамал қилиб, ҳимоячиларни оч қолдириш ва шу йўл билан бу кўрғонни олиш мумкинлигини айтдилар. Сабрсиз жаҳонгир уларнинг гапини маъқулламагандек афтини бужмайтириб ўтирди** (27, 54).

Шоҳ саройида ғалла йиғувчи, кейинчалик эса ҳарбий унвон сифатида хизмат қилган шахснинг унвони **ғаллагир** деб аталган, «*у ҳарбий мақсадлар учун озик-овқат тўпловчи шахс*» маъносини ифодалаган.

Шарқ давлатлари, хусусан, ҳозирда Марказий Осиё деб аталадиган ҳудуддаги хонлар қарамоғида «*хон ёки подшо саройида хизмат қилувчи амалдор шахс ёхуд шоҳ оиласи ошхонасининг бошлиғи*» маъносида қўлланган **чошнигир** лексик бирлиги **-гир** аффикси ёрдамида ясалган бўлса-да, форс-тожик тилига оиддир. Масалан: **Ул додақдинким, Аҳмад чошнигирга йиборур, яна бир додақки унинг сўнгича йиборурким, кўргай, ул захрни берадурму ё йўкму?** (6, 281).

Ташқи дунё билан алоқа қилиш, савдо-сотиқни юритиш ҳар бир давлатнинг ўзига хос вазифаси ҳисобланган. Шу туфайли, бир ҳудуддан иккинчисига ўтиш жойларида махсус божхоналар ташкил этилган. Айни шу экстралисоний омиллар тақозоси билан тилда **-гир** аффиксли **божгир** лексемаси юзага келган. Диахрон планда қаралганда, у «*бож олувчи лавозимли шахс*» маъносини ифодалаган. Масалан:

Ўн икки қопқадан ўн икки йўлдан

Божгирга пул тўлаб кирган карвонлар (43, 254).

Ҳозирда эса мазкур сўз «*божхонада хизмат қилувчи ходим*» маъносида қўлланмоқда. Масалан: **Чегара посбонлари ва божгирлар хушфёъллик билан қарши олдилар** (33, 158).

Айрим ҳолларда **-гир** аффикси иштирокида ясалган лексемалар **-бон** аффиксли лексик бирликлар билан вариантдорликни ҳосил қилади.

Божгир	Божбон
Очиқ юзли божгирлар ва сарҳад посбонлари мурувват кўрғазиб, мушқулимизни осон қилдилар (33, 75)	Кеча-кундуз божхона масканлари ҳамда айланма йўлларда божбонлар доимо сергак туришади (32, 17)

Шунингдек, «Хива хонлигида шаҳарларда ёхуд бозорларда жонли моллардан солиқ тўловчи шахс»²²⁴нинг мансаби маъносини англатувчи **божмон** лексемаси ҳам мавжуд бўлган. Аммо бу сўзнинг ўзаги **божгир**, **божбон** сўзлари билан ўзақдош бўлса-да, фарқли маънода ишлатилган. Масалан: **Божимон кўндан бери шу ўрмоннинг соҳиби, ўрмондан тўгинадиган жон борки, унга бож тўлайди** (30, 243).

Ҳозирда мазкур сўзлар ўрнида **божхоначи** лексемаси фаол қўлланади. **Божхоначи** лексемаси **божгир** сўзи сингари божхонада хазмат қилувчи ходим маъносини ифодалайди. Масалан: **Сурхондарёлик божхоначилар жорий йилда гиёҳвандлик моддалари олиб ўтилишини олдини олишда жиддий муваффақиятларга эришмоқдалар** (38, 4). Лекин **божхоначи** лексемаси нотўғри аналогия қонуни асосида ясалган.

Демак, **-гир** аффикси воситасида ясалувчи мансаб ва унвон номлари ўзбек тилида микдор жиҳатдан ниҳоятда кам. Ҳозирги

²²⁴ Будагов Л.З. Ўша асар. –Т.1. –С.219.

Ўзбек тилида бу қўшимча орқали мансаб ва унвон маъносини билдирувчи сўзлар ясалмайди. Мазкур қўшимча ўзакдан англашилган жой, худудни эгалловчи, хизмат қилувчи шахс мансаби ёки унвонини англатади.

2. 7. -андоз аффикси воситасида ясалган мансаб ва унвон номлари

-андоз аффикси форс-тожик тилларига оид бўлганлиги учун ҳам ўзбек тилида махсус сўз ясовчи элемент сифатида қаралмайди. Чунки у ҳозирги босқичда ўзбекча (умумтуркий) асосларга қўшилиб лексемалар ҳосил қилмайди. Шундай бўлишига қарамай, ўзбек тилида **-андоз аффикси «бирор ҳарбий қуроладан ўқ ёхуд снаряд отувчи шахс»** маъносини англатган айрим сўзлар мавжуд. – **андоз** ясовчили лексемаларнинг барчаси диахрон планда ҳарбий мансаб номларини ифодаловчи лексема ҳисобланади. Масалан: тирандоз лексемси **«камондан ўқ отувчи ҳарбий мансабдор шахс»** маъносини англатади: **Қаттиқ жанглardan кейин омуллик тирандозлар мағлуб бўлиб, қолган-қутгани қалъа ичкарасига чекинди (4, 357).**

Ҳарбий унвон сифатида қўлланган **нафтандоз** ва **раъдандоз** сўзлари **«тўндан олов ва нефтни отувчи»** маъносида ишлатилган. Масалан: **Нафтандоз ва раъдандозлар ҳар соридин ишларига машғул бўлдилар (16, 267).**

Шу билан бирга, мазкур қўшимча воситасида **тахшандоз** лексемаси ҳам ясалаган бўлиб, **«тахшадан, яъни ўқ отувчи қуроладан ўзига хос снаряд отувчи шахслар бошлиғи»** маъносида қўлланади. **Тўфакандоз:** Яна **тўфакандозлар** била устод Муҳаммад Амин жибачининг аҳволидин ғофил бўлманг (6, 330).

Демак, **-андоз аффиксли лексемалар** ўзбек тилида фақат диахрон планда қўлланган ва у, асосан, ҳарбий мансабдор шахсларни ифодаловчи лексемалар сифатида ишлатилган.

2. 8. -зода аффикси воситасида ясалган унвон номлари

-зода аффиксини ҳам форс-тожик тилига оид бўлганлиги тўғрисида, асосан, диахрон планда ясалган лексемаларнинг таркибий қисмини ташкил этади.

Мазкур аффикс донор тилда қўшма лексема ҳосил қилиб келган бўлса-да, ўзбек тилида сўз ясовчи элемент ҳисобланади. -зода аффикси ҳақида Ж.Мухторов ва Н.Маматовларнинг ишларида айрим маълумотлар бериледи. Жумладан, ишларнинг бирида -зода қўшма сўз ясовчи элемент деб қаралган.²²⁵ У ўзбек тилида мустақил маъно ифодалай олмайди, бинобарин, қўшма лексемаларнинг таркибий қисми ҳисобланмайди.

Ўзбек тилида аффикслар жумласига кирувчи -зода элементи ёрдамида унвон номларини ифодаловчи қатор лексемалар қўлланган бўлиб, унинг ёрдамида «зодагонлар табақасига мансуб, аслзода» маъносини англатувчи лексемалар ясалган. Масалан, хонзода: Яна бир Хонзодабегим эди, Тирмиз хонзодаларидин эди (6, 21); шахзода: Ким Жаҳонгир деган шахзода, Йиғибон бир неча ўздек сода (29, 180); подшоҳзода: ... адолатпеша ва одми ва хуштабъ ва фазилатлиқ подшоҳзода эди (6, 63); амирзода: Ҳазрат Соҳибқирон Моҳонга киши юбориб, амирзода Жаҳонгирнинг ўғруқ ила бирга дилкаш Кеш ўлкасига келишинин буюрди (16, 254); халифазода: Бу вақтда халифазода Музаффар мирза бирла Муҳаммад Бурундук Астрободни ишғол этурлар (26, 254); султонзода: У Сабронга етконида Ўрусхоннинг улуғ ўғли Тўхтақия, неча султонзодаларким, Жўчихон наслидин эрдилар (16, 82).

-зода аффикси аслзода табақаларнинг ижтимоий келиб чиқиши, аслзодаларнинг қайси табақага мансублигини кўрсатиб турувчи алоҳида белги вазифасини бажарган. Масалан: Ҳазрат Соҳибқирон ҳукм қилдиким, «Амирзода Умаршайх ва амир Ҳожи Сайфуддин ва Ййгу Темур бориб Хўжанд суйиға кўфрук боғласунлар!»(16, 122) Мисолда иштирок этган амирзода лексемаси давлатнинг олий ҳукмдори, амир фарзанди унвонини ифодалаган.

Ҳозирги ўзбек тилида -зода ясовчи элементи сўз ясашда иштирок этмайди. Бу ясовчи элемент айрим -асосларга қўшилиб, асосан, аёллар (спорадик тарзда эркаклар) исмларини, антропонимларни ҳосил қилади. Шахзода, Бекзода, Хонзода каби антропонимлар шулар жумласидандир. Масалан: Озода, Мухтасар, Шахзода қизим, Эъозланг ҳамиша ҳақгўйлик изин (21, 27); Ўша кун Ислом, Отабек, Хонзода, Масрур, хуллас, минглаб Мустақилбек ва Мустақилойлар туғилди Ўзбекистонда (38, 6).

²²⁵ Мухторов Ж., Маматов Н. Ўзбек тилида қўшма сўзлар. –Т.: «Фан», 1982. –Б.134.

3. ҚЎШМА СЎЗ ШАКЛИДАГИ МАНСАБ ВА УНВОН НОМЛАРИ

Ўзбек тилшунослигида қўшма сўзлар бўйича қатор ишлар амалга оширилган. А.Ҳожиёв,²²⁶ Б.Мадалиев,²²⁷ Н.Маматов²²⁸ кабиларнинг тадқиқотлари шулар жумласидандир. Ўзбек терминологиясига бағишланган айрим ишларда ҳам қўшма терминлар хусусида тўхтаб ўтилганлигини қайд этиш лозим. Бу ўринда Р.Дониёровнинг докторлик диссертацияси,²²⁹ А.Мадвалиевнинг мақолаларини²³⁰ тилга олиш жоиз. Мазкур ишларда қўшма терминларнинг пайдо бўлиш усуллари ва сабаблари, уларнинг ясалиш материаллари атрофлича таҳлил этилган.

Ўзбек тилида шахс номларини тадқиқ этишга бағишланган номзодлик диссертацияларида, асосан, ясама лексемалар тадқиқ объекти қилиб олинган бўлиб, уларда қўшма ҳолидаги шахс номларига эътибор берилмаганлигини ҳам таъкидлаб ўтиш лозим. Ваҳоланки, шахс номларининг бир гуруҳини ташкил этувчи мансаб ва унвонларни ифодаловчи тушунчаларни қўшма лексемалар билан ифодалаш алоҳида ўринни эгаллайди. Манбаларда қўлланишда бўлган олтмишдан ортиқ мансаб ва унвон номлари шундан далолат беради.

Қўшма сўзларнинг ясалиши энг қадимий усуллардан бири ҳисобланган.²³¹ Далиллардан мансаб ва унвон номларининг бир қанчаси диахрон планда юзага келганлиги аён бўлди. Буларнинг бир қисмини қўшма сўз шаклидаги мансаб ва унвон номлари ташкил этган.

«Ўзбек тили грамматикаси»да қайд этилишча, «Икки ёки ундан ортиқ сўзнинг қўшилиши янги лексик бирлик — лексема ҳосил қилади».²³²

²²⁶ Ҳожиёв А. Ўзбек тилида қўшма, жуфт, такрорий сўзлар. —Т.: «Фан», 1963.

²²⁷ Мадалиев Б. Ҳозирги ўзбек тилида қўшма сўзлар. —Т.: «Фан», 1966.

²²⁸ Маматов Н. Ўзбек тилида қўшма сўзлар. —Т.: «Фан», 1982.

²²⁹ Данияров Р. Техническая терминология узбекского языка а современном этапе. Автореф. дис. ... д-ра филол.наук. —Т., 1988.

²³⁰ Мадвалиев А. Қўшма терминларнинг хусусиятлари ва уларни тартибга солиш масалалари/Ўзбек тили илмий-техникавий терминологиясини тартибга солиш принциплари. —Т.: «Фан», 1991. —Б.47-66.

²³¹ Кононов А.Н. Грамматика узбекского языка. —С.93; Бафоев Б. Сложные существительные в лирике Алишера Навои: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. —Т., 1968. —С.9.

²³² Ўзбек тили грамматикаси. —Т.1. —Б.32-33.

Тўпланган лисоний материаллар таҳлилидан, мансаб ва унвонларга алоқадор лексемаларнинг асосий қисми ўз ҳамда ўзлашма қатламга оид лексемалардан иборат эканлиги аниқланди. Булар қуйидагилардан иборат:

1. Ўз қатламга оид лексемаларнинг бирикувидан ҳосил бўлган қўшма ҳолидаги мансаб ва унвон номларини ифодаловчи лексемалар алоҳида ўринни эгаллайди. Ҳисоб-китобларга қараганда, ўзбек тилида бу каби сўзларнинг миқдори ўттиздан ортиқ бўлиб, улар асосан, икки компонентли асли ўзбекча (кўплари мумтуркий) лексемалардан иборат.

Фикримизнинг далили сифатида тегишли манбаларда қўлланган қуйидаги лексемаларни мисол тариқасида келтирамиз: **Бекларбеги** (юқори маъмурий унвон ва лавозим, вилоят, катта шаҳар ҳокимлари): Ул элтиб Хуросоннинг беглар бегасина топшурди (1, 175); **суббоши**: Йарим кечада Илёс суббоши Жетағийлар билаким анда эрдилар, шаҳзодага шабихун келтурдилар (16, 266); **тунқотар** (тунги қоровул): Мунирдин келган кечаси ҳам кеманинг яқинида бир-икки тунқотар бир неча ҳиндистонийни қавлаб, икки қилич ва бир ханжарларини келтуруб эди (6, 340); **қушбеги**: Хожамқули қушбеги келиб шаҳрга кирди, теб (1, 152); **эшикоға** (эшик сардори, эшик бошлиғи, ҳукмдорлар саройидаги амалдорлардан бири): Султон Аҳмад мирзо қошида эшикоға эрди (6, 23).

Ўзбек тилида юқоридагилардан ташқари, «ўзбекча лексема+ўзбекча лексема» шаклидаги яна қатор лексемалар қўллаб келинганки, уларни қайси сўз туркумига оидлигига қараб қуйидагича гуруҳлаштириш мумкин:

а) от+от қолипида ясалган қўшма лексемалар: **бекларбеги, бекатка, отабек, баковулбоши, тўпчибоши, эшикоға, эшикоқобоши, кўрғонбеги** ва б.;

б) сифат+от қолипида ясалган қўшма лексемалар: **баҳодирбоши, оқпошшо, оқсоқол** ва б.;

в) сон+от қолипида ясалган қўшма лексемалар: **ўнбоши, ўнбеги, юзбоши, юзбеги, мингбоши, мингбеги** ва б.;

г) от+феъл қолипида ясалган қўшма лексемалар: **отчопар, тунқотар** ва б.

Аввало, **жарчибоши, қоровулбоши, кўрикчибоши, ясовулбоши** каби лексемаларига эътибор берайлик. Таҳлилдан маълум бўладики, қўшма лексемаларнинг биринчи компонентлари,

яъни жарчи, кўриқчи, ясовул кабиларнинг ўзлари қадимда мансабни ифодаловчи лексема саналиб келинган. Бироқ айни шу шахслардан ташкил топган гуруҳ бошлиғи маъносини ифодалаш учун мазкур лексемаларга юқорида қайд этилган маънони реаллаштирувчи «бош»(боши тарзида) лексик бирлигини кўшиб ишлатиш одат тусига кириб қолган. Масалан, ясовулбоши (ясовуллар бошлиғи): Раҳматулло ясовулбоши Аркка келиб амирни кўруб салом берди (20, 217); тўпчибоши (ҳарбий лавозим. Ўрта Осиё хонликларида ҳарбий ишларни бошқарган шахс): «Бизнинг суянган тоғимиз, ишонган боғимиз Иброҳимбек тўпчибошига етиб маълум бўлсинким», одатдаги жумлани ўқиди, ...сизга берган ваъдаларимизга ҳамон содиқмиз (39, 230); кўрчибоши (корпус ёки гвардия бошлиғи): Хоннинг ... ўнг томонида Хўжа Калон, меҳтар ва бошқа амалдорлар, тахтнинг орқасида эса кўрчи(соқчи)боши ва ясовулбоши, Фатхулла кушбеги тик турардилар (26, 89).

2. Мансаб ва унвон номларини ифодаловчи лексемаларнинг маълум бир қисми (йигирматадан ортиғи)ни асли «ўзбекча лексема+ўзбекча лексема» қолипида ясалган қўшма мансаб ва унвон номлари ташкил этади. Бунда қўшма лексемаларнинг у ёки бу компоненти куйидаги тил материалларидан иборат бўлади:

1) «ўзбекча лексема+форс-тожикча лексема» қолипида ясалган қўшма лексемалар: оқ+пошшо (Булар бари – камбағал фақирларнинг болалари. Булар ўз тупроқларида оқпошшони йиқитган йигитлар (39, 25); ош+меҳтар (Хива хонлигида хон дастурхонига тортиладиган овқатларнинг пиширилишига жавобгар бўлган киши): Ошмеҳтар 6 тилла маош олган, 1275 йили эса 15 тилла олган (48, 60);

2) «арабча лексема+ўзбекча лексема» қолипида ҳосил бўлган қўшма лексемалар: маҳрамбеги (Али маҳрамбеги Сори надимлари жумласидин эрди (20, 205); лашкарбоши (кўшин ёки унинг бирор қисмининг кўмондони; ҳарбий бошлиқ, саркарда): Улуғ даражага эришган кимсалардин ҳеч ким бундай камтарлик кўрмаган эди, – деди лашкарбоши Бобоҳон тўра (28, 51);

3) «форс-тожикча лексема+ўзбекча лексема» қолипида ясалган қўшма лексемалар: Карвонбоши: Бу сафарда Вайсбобо карвонбоши хон ҳазратларига шойиста хизматлар этиб, хизматларида қурбу манзалат пайдо қилди (20, 241); зиндонбеги: Зиндонбеги уларнинг қулфини ҳам очди (51, 106);

меҳтарбоши: Даҳлиздан ичкарига қаралса бир мунаққаш ва музайян зол, икки томонида хоннинг ... оталиқ ва меҳтарбошилари ва тағи аллақанча вазир-вузаролари қатор тизилишиб ўлтурмакда эдилар (49, 115); понсадбоши (Ўзбек хонликларида ва инқилобгача бўлган Туркистонда қуйи маъмурий мансабдор): Шу ғандан кейин қушбеги мактубни ўзига яқин ўлтурғон понсадбошига узатди (49, 100);

4) «арабча лексема+форс-тожикча лексема+ўзбекча лексема» қабалида юзага келтирилган қўшма лексемалар: мир+шикор+боши, мир+охур+боши (Шомдан кейин мирохурбоши мени пастқам эшикдан чиқариб, бир одам қўшиб ховлига жўнатди (2, 169).

4. БИРИКМА ШАКЛИДАГИ МАНСАБ ВА УНВОН НОМЛАРИ

Ўзбек тилида у ёки бу тушунчаларни ифодалаш мақсадида туб, ясама ёхуд қўшма лексемалардан фойдаланилган. Ўзбек тили лексикасига алоқадор мансаб ва унвон номларини аңлатувчи айни шу шаклдаги лугавий бирликлар ҳам ишлатилади. Тадқиқотнинг аввалги бўлимларида туб, ясама ва қўшма шаклдаги мансаб ва унвон номлари таҳлил қилинди. Бироқ тил имкониятлари барча тушунчаларни ифодалашда баъзи ўринларда «ожизлик» қилиб қолади. Бундай ўринларда эса бирикмалардан фойдаланилади. В.В.Виноградов таъкидлаганидай: «Бирорта тил ҳам ҳар қандай конкрет фикрни мустақил сўз ёхуд ўзакдан иборат элемент билан ифодалай олиш ҳолатига эга бўла олмайди. Тажрибанинг конкретлиги чексиздир, жуда бой тилларнинг захиралари ҳам чеклангандир».²³³

Шунга кўра, айниқса, ўзбек тилининг хилма-хил терминологик тизимларида бирикмалардан унумли фойдаланилади.

Маълумки, ўзбек тилида икки мустақил маъноли лексема, асосан, уч хил изофа воситасида бирикмаларни ҳосил қилади. Булар қуйидагилардан иборат:

- 1) туркий изофали бирикмалар;
- 2) форсий изофали бирикмалар;
- 3) арабий изофали бирикмалар.

²³³ Виноградов В.В. Русский язык/Грамматическое учение о слове. –М.:Выш.шк., 1972. – С.18.

Ўзбек тилидаги бирикма шаклидаги мансаб ва унвон номлари ҳам туркий, форсий, арабий изофалар орқали бирикиши мумкин. Қуйида шу усуллар билан ҳосил қилинган мансаб ва унвон номлари тадқиқ этилади. Тадқиқот натижасида ҳозирги ўзбек тилида ишлатилувчи мансаб ва унвон номларининг айнан шу усул орқали ясалиши кенг тарқалганлиги маълум бўлди.

4. 1. Туркий изофаи бирикмалар

Туркий изофа ҳақидаги маълумот С.С.Майзель,²³⁴ Н.З.Гаджиев-ларнинг²³⁵ ишларида қайд этилган. Улардан маълум бўлишича, от+от қолипида ясалган бирикмалар туркий тилларда ўзига хос хусусиятларга эга. Туркий изофа икки сўзнинг аниқловчилик муносабатига киришиши натижасида ҳосил бўлади. Бундай муносабатда бирор шахс, предметнинг бошқа бирор шахс, предметга қарашлилигини билдиради. Туркий изофа тобе сўзга қаратқич келишиги қўшимчасини қўшиш, ҳоким сўзга эса эгалик қўшимчасини қўшиш орқали шакллантирилади.

Ўзбек тилидаги мансаб ва унвон номларининг ҳозирги кунда фаол қўлланаётган шакллариининг аксарияти туркий изофа воситасида ҳосил қилинади: **Ўзбекистон Республикасининг Президенти, Вазирлар Маҳкамасининг Раиси**. Масалан: **Ўзбекистон Республикасининг Перезиденти И.Каримов (35, 1); Орадан кўп ўтмай у киши Вазирлар Маҳкамасининг Раиси сифатида имзо чеккан мазкур ҳужжат дунёга келди (33,259).**

Туркий изофа сўз бирикмаси компонентларининг шаклланишига кўра икки хил бўлади:²³⁶

1. Изофа бирикмасининг ҳар икки компоненти белгили бўлади: **Ўзбекистон Фанлар академиясининг вице-президенти Абулаҳад Муҳаммаджоновдан бу анжуманларнинг мавзуси ... хусусида гапириб беришни илтимос қилди (38, 1).**

2. Изофа бирикмасининг бирор компоненти белгисиз бўлади: **Олий суд раиси, Олий Мажлис раиси: «Президент кубоги» турнирининг ёпилиш маросимида Олий Мажлис Раиси Эркин Халилов ... иштирок этди (38, 1).**

²³⁴ Майзель С.С. Изафет в турецком языке. –М.-Л.:Изд. АНСССР, 1957.

²³⁵ Гаджиев Н.З. Изафет в тюркских языках//Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. –М.: «Наука», 1973.

²³⁶ Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. –Б.250.

Туркий изофанинг, умуман, сўз бирикмаси таркибида шаклланишининг учинчи формаси ҳам ажратилади. Бунда изофа бирикмасининг ҳар икки компоненти белгисиз ишлатилади.²³⁷ Бирок ўзбек тилидаги мансаб ва унвон номларининг бу шаклдаги бирикмаси мавжуд эмас. Ўзбек тилидаги мансаб ва унвон номлари, тўпланган мисолларни таҳлил қилиш натижасида маълум бўлдики, асосан, туркий изофанинг иккинчи шакли воситасида ҳосил қилинади: **Кеча Ўзбекистон Республикаси Олий суд раиси раислигида Олий суднинг навбатдаги пленуми бўлиб ўтди** (38, 2).

Диахрон аспектда туркий изофаларнинг биринчи шакли воситасида мансаб ва унвон номлари ҳосил қилинмаган. Бу даврда мансаб ва унвон маъносини билдирувчи бирикмалар туркий изофанинг иккинчи типи орқали ҳосил қилинган. Текширишлардан, диахрон планда бундай лексемаларнинг ўндан ортиқлиги, синхрон планда эса юзлаб эканлиги аниқланди: **арик оқсоқоли, девон мири, султонлар султони, додхоҳ ясавули, Олий Мажлис Раиси, Олий суд раиси ва ... Масалан: Мўғул туман бекларидин эди (6, 15); Қадимий Андижон кўшун бекларидин эрди (6, 16); Тўраларни, додхоҳ ясавули ва ҳам Сағирич ҳокими эрди, Эшимбий теганга топшурди (1, 153).**

Синхрон планда қаралганда, шахс номлари, хусусан, мансаб ва унвон номларини ифодалаш учун бирикма шаклидаги сўзларнинг айна шу типи воситасида юзлаб лексемалар ясалган. Масалан: «Рўйхатда»²³⁸ қайд этилган 2241 та шахс номларини ифодаловчи лексемаларнинг тахминан 300 га яқини айна шу типда ҳосил қилинган: **божхона бошлиғи, давлат назоратчиси, кафедра мудури, кенгаш раиси, кон бошлиғи, котибият мудури, назорат бошлиғи, нашриёт директори, суд раиси, президиум котиби, тижорат тафтишчиси** кабилар шулар жумласидандир.

4.2. Форсий изофаби бирикмалар

Ўзбек ва тожиклар бир-бири билан маълум ҳудудда яшаганлиги туфайли ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий алоқалар кучли бўлган. Шу боисдан, ўзбек тилига лексик бирликлар билан бир

²³⁷ Ўша китоб. –Б.250.

²³⁸ Давлат тилини билишни такозо этадиган ихтисослар рўйхати. Ўзбекистон Республикаси Мехнат вазирилиги.

қаторда бирикма тарзидаги лисоний бирликлар ҳам ўзлашган. Бундай лексик қатлам ичида форсий изофали мансаб ва унвон номлари алоҳида ўринни эгаллайди.

Форсий изофа ёрдамида ҳосил қилинган мансаб ва унвон номлари ўзбек тилига хос. Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги мансаб ва унвон маъноларини ифодаловчи бирикмалар изофа ёрдамида ясалмайди. Форсий изофа воситасида қабул қилинган бирикма шаклидаги мансаб ва унвон номлари ҳозирги ўзбек тилида муайян тарихий давр воқеаларини тасвирлаш учун ишлатилади. Масалан, **соҳиби девон: Соҳиби девон мавлоно Низомиддин, кўринишда беғам, беташвиш, лекин ўз бошлиғига ҳамиша итоаткор, вазифасини эринмай бажарувчи эски амалдор (25, 307).**

Шунингдек, форсий изофа орқали шаклланган мансаб ва унвон номларини тарихий манбаларда фаол қўлланганлигини кўриш мумкин: **ҳазрати хоқон (Бу аҳвол муносабати билан ҳазрати Хоқондан, гулнинг аробаларини илгари суришга фармон бўлди (6, 366); вазири аъзам (Хон Қаноатшоҳга атолиқ амал беруб, вазири аъзам қилди (20,303); соҳиби ихтиёр (Умаршайх мирзо воқеасидин сўнг менинг эшигимда соҳиб ихтиёр ул эди (6, 16).**

Демак, муайян шароитлар тақозоси билан ўтмишда давлат тузумининг бошқарилиши, асосан, форс тилида олиб борилганлиги учун ҳам ўша вақтда амалда бўлган унвон ҳамда мансаб номлари кўпроқ форсий изофа воситасида ифодаланган.

4.3. Арабий изофали бирикмалар

Ўзбек тилидаги тарихий манба ва асарларда арабий изофа орқали ҳосил қилинган мансаб ва унвон номлари кўп қўлланган. Масалан: **Туғлуқ Темурхонни хонлиқ мансабида ўлтурғузиб эрди, ўзи амирул умаро эрди (1, 98); Андин сўнг амирул мўъминин Носириддин Абул Аббос халифа бирлан ёмон бўлуб муфтилардин фатво олиб, Термиз саййидларидин Алоилмулк теганин халифа кўтариб, уларнинг отларин хутба ва сиккадин чиқарди (1, 63); Ва қозийул куззоти Самарқанд Мавлоно Жалолоддин ижобу қабул амрига қийом қилди ва шаҳзодаларни ханафий мазҳабида иқд боғладилар (16, 291); Наинки, шаҳзода, бу ҳаттоким, амирул муслимин аталмиш Амир Темурга ҳам вафо қилмаганини тушунмайди (9, 109).**

Арабий изофа билан ҳосил қилинувчи мансаб ва унвон номлари эски ўзбек тилига тааллуқли. Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланилувчи мансаб ва унвон номларининг бирикма шаклини ҳосил қилишда арабий изофадан фойдаланилмайди.

Демак, ҳозирги ўзбек тилидаги бирикма шаклидаги мансаб ва унвон номлари аниқловчили муносабатга киришганида туркий изофа ёрдамида шаклланади. Форсий ва арабий изофалар эса эски ўзбек тилида фаол ишлатилган мансаб ва унвон номларини билдирувчи бирикмаларни ясаган.

4.А. Аниқловчи+аниқланмиш типли бирикмалар

Ўзбек тилида ҳам у ёки бу тушунчани ифодалаш мақсадида аниқловчили бирикмалар (бу ўринда фақат икки компонентли бирикмалар кўзда тутилади) дан ўринли фойдаланиб келинмоқда. Чунки бундай бирикмалар бирор маънони тўғри, аниқ тарзда ифодалай олади. Ўзбек тилининг турли терминологик тизимларини тадқиқ этишга бағишланган ишларда бу масаланинг махсус ўрганилганлиги шундан далолат беради. Ҳақиқатан ҳам бирикмаларнинг аниқловчили тури бирикма шаклидаги сўзларга нисбатан кўп ишлатилмоқда. Р.Дониёров тадқиқотларининг биридан маълум бўлишича, ҳозирги ўзбек тили терминологик тизимларида аниқловчили бирикмаларнинг қирққа яқин ясалиш модели мавжуд эканлиги кўрсатилган.²³⁹ Бу тадқиқотда мансаб ва унвон номлари қайд этилган барча моделлар асосида ясалмайди. Шундай бўлишига қарамай, ўзбек тилида мансаб ва унвон номларини ифодалаш мақсадида аниқловчили бирикмаларнинг қуйидаги моделлари фаол қўлланилаётганлиги олиб борилган тадқиқот натижасида маълум бўлди.

4. Б. -чи аффиксли лексема + от қолипида ясалган бирикмалар

Ўзбек тилшунослигида -чи аффиксининг сифат ясаб келиши ҳақида юқорида қайд этиб ўтилган ишларда тўхтаб ўтилган. Шу боис, диахрон планда олиб қараладиган бўлинса, -чи аффикси

²³⁹ Данияров Р. Термины-словосочетания и вопросы их упорядочения//Ўзбек тилининг илмий-техник терминологияси ва уларни тартибга солиш масалалари. –Т.: «Фан», 1991. Б.74-181.

билан ясалган сўзлар иштирокида кўплаб мансаб ва унвонларни ифодаловчи номлар юзага келган. Масалан: тавочи бек (Ўзига девон ўлтурур учун бир улуғ пештоқ ва яна ўнг ёнида ва сўл ёнида тавочи беклари ўлтуруб девон сўрар учун, икки кичикрок пештоқ қилибтур (6, 47). Синхрон планда эса айти шу модель асосида ясалган ўнлаб бирикмалар ишлатилади: бошқарувчи учувчи, етакчи маслаҳатчи, услубиятчи муҳаррир, тафтишчи назоратчи, текширувчи назоратчи каби. Масалан: Молия бўлимида ... солиқлар бўйича тафтишчи назоратчи лавозимларида ... хизмат қилдим (32, 21); Барча самарқандликлар сапёрлар етакчиси бўлган гвардиячи капитан Саид Тоғаевнинг ... мардлик ва маҳоратидан фахрланишга ҳақлидирлар (8, 2).

Шунингдек, «Рўйхат»да гвардиячи капитан, иқтисодчи директор, навбатчи генерал, навбатчи офицер, ҳисобчи эксперт, учувчи инспектор каби эллиқдан ортиқ мансаб номи ўз ифодасини топган.

Ўзбек тилида мансаб ва унвонларни ифодаловчи -чи аффиксли шундай бирикмалар борки, уларнинг асосини бу хилдаги мустақил маъноли лексемалар ташкил этади ва шу асосда муайян қолипчи бирикма терминларнинг маълум бир модели ҳосил бўлади. Масалан: «етак» сўзига -чи аффиксини қўшиш орқали етакчи лексемаси ҳосил қилинган. Ўз навбатида айти шу лексема иштирокида йигирмадан ортиқ мансабни билдирувчи бирикмалар ҳосил бўлган: етакчи архивчи, етакчи археограф, етакчи илмий ходим, етакчи иқтисодчи, етакчи йўриқчи, етакчи кутубхоначи, етакчи математик, етакчи муҳандис, етакчи вазир, етакчи услубиятчи, етакчи ҳисобчи сингари. Масалан: А.Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтининг етакчи илмий ходими (38, 4); Маматов А.Э. – Ўзбекистон Республикаси Президенти Девони етакчи консультанти (38, 1).

Келтирилган мисолларда бирикмаларнинг аниқловчи компонентлари асли ўзбекча (уларнинг баъзилари форс-тожикча ёхуд арабча бўлиши мумкин) асослардан иборатлиги кўриниб турибди. Шу билан бирга, ҳозирги босқичда -чи аффикси русча лексемаларга ҳам қўшилиб келиб бирикмаларнинг аниқловчи компоненти ўрнида фойдаланиш мумкинлигини қуйидаги мисоллар кўрсатади: гвардиячи сержант, гвардиячи капитан, постановкачи режиссёр, постановкачи рассом кабилар шулар

жумласидандир. Масалан: **Жасур батальон командири гвардиячи майор Аҳмаджон Қурбонов** (34, 1).

4. В. -ий, -вий + от аффиксли лексема қолипида ясалган бирикмалар

Ўзбек тилига арабча **-ий (-вий)** аффиксли сифатларнинг ўзлаштирилганлиги ҳақида Ф.Абдуллаевнинг номзодлик диссертациясида қайд этилган.²⁴⁰ Бу аффикс сўз ясашда унумли ишлатилганлиги бсис, ҳозирги ўзбек тилида мансаб ва унвон номларини ифодаловчи бирикмаларнинг бир талайи айна шу аффиксли сўзлар орқали қўллаб келинмоқда. Бу ўринда қуйидаги икки ҳолат фарқланади:

1. Бирикманинг аниқловчи компоненти **-ий(-вий)** аффиксли сифатдан иборат бўлиб, унинг асосий морфематик қисми ўзбек тилида мустақил маъно англата олмайди. Масалан: **бадий муҳаррир, бадий раҳбар, олий қўмондон, ҳарбий комендант, ҳарбий прокурор** каби.

2. Бирикма таркибидаги **-ий(-вий)** қўшимчали компонентнинг асоси ўзбек тилида ҳам мустақил маънога эга бўлади. Бундай мансаб ва унвон номлари жумласига қуйидагиларни мисол қилиб келтириш мумкин: **илмий котиб, илмий маслаҳатчи, иқтисодий маслаҳатчи, расмий вакил, хорижий мухбир**. Масалан: – **Гапимга жавоб бермадинг-ку, Борис Максимович, – дедим мени яна қичқириб, агар илмий раҳбар деган мансабингдан фойдаланиб, илмий кенгашда ишимни мақташдан мақсадинг мени кафедрада олиб қолиш бўлса – овора бўласан!** (23, 280); **Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси «Биолог» илмий-ишлаб чиқариш бирлашмаси лабораториясининг илмий маслаҳатчиси** (35, 1).

4.2. Бирикма шаклидаги мансаб ва унвон номларининг тузилиши

Аввало шуни қайд этиш жоизки, тушунчаларни бирикмалар воситасида ифодалашнинг энг ихчам ҳам аниқлигини таъминлашда икки компонентли бирикмалар муҳим роль ўйнайди. Шу билан

²⁴⁰ Абдуллаев Ф. Арабизми в узбекском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. –М., 1945.

бирга, мансаб ва унвон маъносини билдирувчи тушунчаларни ифодалашда икки ва ундан ортиқ компонентли бирикмалардан ҳам фойдаланилган. Буларнинг асосийлари қуйидагилардан иборат:

1. Икки компонентли бирикма шаклидаги мансаб ва унвон номлари.

2. Уч компонентли бирикма шаклидаги мансаб ва унвон номлари.

3. Тўрт компонентли бирикма шаклидаги мансаб ва унвон номлари.

4. Беш компонентли бирикма шаклидаги мансаб ва унвон номлари.

5. Олти ва ундан ортиқ компонентли бирикма шаклидаги мансаб ва унвон номлари.

1. Икки компонентли бирикма шаклидаги мансаб ва унвон номлари

Мансаб ва унвон номлари маъносини англатувчи икки компонентли бирикма шакли кенг тарқалган бўлиб, бунда асосан, изофа воситасида бириккан эски ўзбек тилидаги мансаб ва унвон номларини киритиш мумкин. Ҳозирги ўзбек тили нуқтаи назаридан қаралганда, таъкидлаш жоизки, мансаб ва унвон номлари, асосан, иккитадан ортиқ сўзлар воситасида ҳосил қилинади: **девонхона мудир**, **Бош вазир**, **бош прокурор**, **божхона бошлиғи**, **катта терговчи**, **Ўзбекистон ифтихори**, **Ўзбекистон Қаҳрамони кабилар** шулар жумласидандир.

Кўп компонентли бирикма шаклидаги мансаб ва унвон номлари қисқа шаклда берилганда, икки сўз орқали ифодаланади. Компонентлардан бирининг тушириб қолдирилишининг сабаби нутқда ихчамликка эришиш мақсадида амалга оширилади. Масалан, қуйидаги гапда иштирок этган «Ўзбекистон халқ артисти» фахрий унвони қисқа шаклда халқ артисти тарзида берилган: **Улар халқ артисти Қундуз Миркаримова билан ҳам учрашдилар** (38, 4); **Ёхуд «Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирининг ўринбосари» мансаби номи қисқа шаклда берилиши мумкин: Ёрдამни вазир ўринбосари Б.Нижметов қабул қилиб олди** (38, 1).

Икки компонентли бирикма шаклидаги мансаб ва унвон номлари қуйидаги таркибда шаклланади:

1) қаратқичли от + эгалик қўшимчали от: **лицей директори, раис ўринбосари, шаҳар ҳокими**. Масалан: **Шаҳар ҳокими Хусан Умаровнинг айтишича, рўйхатга олинган 25 қўшма корхонанинг кўпчилиги ишлаб турибди (38, 4)**. Икки компонентли бирикма шаклидаги масаб ва унвон номлари таркибидаги эргаш сўз қаратқич келишиги қўшимчасини олса ҳам одатда кўрсатқичсиз ишлатилади: **Ўзбекистон Қаҳрамони, Ўзбекистон ифтихори каби**.

2) от + арабча изофа + от шаклидаги мансаб ва унвон номлари: **амир ал-муслимин, амир ал-умаро, қозийул қуззот каби**.

3) от + форсча изофа + от қолипидаги мансаб ва унвон номлари: **соҳиби девон, қози калон, соҳиби ихтиёр каби**.

2. Уч компонентли бирикма шаклидаги мансаб ва унвон номлари

Мансаб ва унвон номларининг уч компонентли бирикма шакли ҳозирги ўзбек тилида кенг қўлланади: **Олий суд раиси, Ички ишлар вазири, Ўзбекистон халқ шоири, Ўзбекистон халқ рассоми** ва ҳ. Бундай шаклдаги бирикмалар бир неча моделда ясалиши мумкин:

1) от + қаратқичли от + эгалик қўшимчали от қолипида ясалади: **атамашунослик бўлими мудир, Тошкент вилояти ҳокими, Ўзбекистон халқ рассоми** ва б. Масалан: **Ўзбекистон халқ рассоми А.Мирзаев ... Юнус Ражабийнинг ўзбек мусиқа санъатини ривожлантиришдаги улкан хизматларини алоҳида таъкидлади (38, 1)**;

2) сифат + қаратқичли от + эгалик қўшимчали от: **Конституциявий суд раиси: Делегация аъзолари ... Конституциявий суд раиси Баҳодир Эшонов билан учрашди (38, 2)**;

3) -қаратқичли от + қаратқичли от + эгалик қўшимчаси: **Вазирлар Маҳкамасининг Раиси** ва б.;

4) сифат + от шаклидаги мансаб номлари: **бош илмий котиб, катта илмий ходим, кичик илмий ходим**. Масалан: **Бош илмий котиб А.Ҳакимов (38, 2)**;

5) қаратқичли от + эгалик қўшимчали от + эгалик қўшимчали от: **Халқ таълими вазири**. Масалан: **Йиғилишда Халқ таълими вазири Ж.Йўлдошев қатнашди (38, 1)**;

б) Уч компонентли мансаб номи, шунингдек, куйидаги шаклга эга бўлиши мумкин: муассаса, жойнинг атоқли номи + фаолиятига кўра муассаса номи + раҳбар шахсни билдирувчи сўз (**директор, раис, бошлик**): «Туркистон» меҳмонхонаси **директори, Зарафшон ресторани директори** каби. Масалан: **Курбонов Азиз – «Туркистон» меҳмонхонаси директори** каби. Бу ҳолда уч компонентли мансаб номи турғун шаклга эга бўлади ҳамда «от + қаратқичли от + эгалик қўшимчали от» қолипида шакллантирилади: «**Ўзбекистон**» **нашриёти директори, «Мерос» нашриёти директори** ва ҳ. Масалан: «**Фан**» **нашриёти директори Наримон Ҳотамов** (38, 1).

3. Тўрт компонентли бирикма шаклидаги мансаб ва унвон номлари ҳам ўзбек тилида кенг қўлланилади. Бундай бирикма шаклидаги мансаб ва унвон номлари куйидаги шаклда ясалди:

1) сифат + от + эгалик қўшимчали от шаклидаги мансаб ва унвон номлари: **Олий Кенгаш Президиуми раиси, Олий ҳўжалик суди раиси** ва б.

2) от + эгалик қўшимчали от + қаратқичли от + эгалик қўшимчали от: **Ўзбек филологияси факультети декани, жаҳон тиллари институти ректори** каби. Масалан: **Ҳамдам Абдуллаев, ўзбек адабиёти кафедраси мудир, филология фанлари номзоди** (38, 4);

3) тўрт компонентли бирикма шаклидаги унвон номининг биринчи уч компоненти турғун бирикма сифатида ишлатилиши ва бунда тўртинчи компонент фахрий унвон эгасининг соҳасига кўра ўзгариши мумкин: **Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган иқтисодчи** ва ҳ.

4) от + от + қаратқич қўшимчали от + эгалик қўшимчали от: **Урганч давлат университети ректори**. Масалан: **Қонун лойиҳасини муҳокама этишда Урганч давлат университети ректори А.Саъдуллаев** иштирок этди (38, 1).

5) Тўрт компонентли бирикма шаклидаги унвон номи от + қаратқичли от + қаратқичли от + эгалик қўшимчали от кўринишига эга бўлади: **Ўзбекистон Республикаси санъат арбоби, Ўзбекистон Республикаси фан арбоби** каби. Айни шаклдаги унвон номлари икки хусусиятга эгаллиги билан ажралиб туради:

а) қаратқич келшиги қўшимчаси тушириб қолдирилади;

б) бундай бирикма таркибидаги биринчи ва иккинчи сўз матнда ишлатилмаслиги мумкин: **–Театримиз ... шонли воқеадан четда**

тура олмас эди, –деди ЎЗА мухбири билан суҳбатда театр директори, халқ артисти **Бернора Қориева** (38, 2).

б) тўрт компонентли бирикма шаклидаги мансаб ва унвон номлари икки ва уч компонентли мансаб ва унвон номидан фаркланади, чунки тўрт компонентли мансаб ва унвон номи таркибида ёрдамчи сўзлар қатнашиши мумкин: **илмий ишлар бўйича проректор, ўқув ишлари бўйича проректор каби**. Масалан: **У шу давр ичида кадрлар бўйича прокурор ёрдамчиси вазифасида ишлади** (41, 3).

4. Беш компонентли бирикма шаклидаги мансаб ва унвон номлари икки шаклда ифодаланиши мумкин:

1) бундай бирикма таркибида ёрдамчи сўзлар қатнашмайди;

2) беш компонентли бирикмада ёрдамчи сўзлар иштирок этади.

Беш компонентли бирикма шаклидаги мансаб ва унвон номлари фақат мустақил сўз туркумларига оид сўзлардан ташкил топади. Бунда мазкур мансаб ва унвон номлари қуйидаги қолипларда шаклланиши мумкин:

а) от+от+от+қаратқичли от+эгаллик қўшимчали от: **Тошкент давлат техника институти ректори, Тошкент давлат шарқшунослик институти ректори каби**;

б) сифат+қаратқичли от+сифат+қаратқичли от+эгаллик қўшимчали от шаклидаги мансаб номлари.

Бу ўринда қайд этиш лозимки, сифат ўрнида сифат вазифасини бажарувчи сўз ҳам қатнашиши мумкин. Масалан, қуйидаги мансаб номларининг биринчиси тилга олинган қолипда ясалган, иккинчи мансаб номи таркибида келган бошқарув сўзи эса сифат сўз туркумига хос маъно ва вазифада ишлатилган: **Олий суд доимий сессиясининг раиси, Марказий телевидение бошқарув маҳкамаси директори каби**.

в) сифат+қаратқичли от+қаратқичли от+қаратқичли от+қаратқичли от+эгаллик қўшимчаси: **ташқи солиқлар бошқармаси ваколатхонаси мудири**;

3) Беш компонентли мансаб номларида мустақил сўз туркумларидан ташқари ёрдамчи сўз туркумларига оид сўзлар ҳам қўлланиши мумкин: **Тил ва адабиёт институти директори, маданият ва истироҳот боғи директори ва б.**;

4) Беш компонентли унвон номлари барқарор шаклга эга бўлиб, биринчи тўрт компоненти қуйидаги сўзлардан ташкил топади: **Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган ... бешинчи**

компонент тарзида иштирок этувчи сўз ёки сўзлар бирикмаси унвон берилувчи шахснинг мутахассислигига кўра номлантирилади: **Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган артист, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган курувчи каби.** Масалан: **Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг ўринбосари Бурҳон Бекмирзаевга «Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган юрист» фахрий унвони берилди (53, 3).** Беш компонентли бирикманинг сўнгги компоненти икки ёки ундан ортиқ сўздан ташкил топган сўз бирикмаси орқали ифодаланиши мумкин: **Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган санъат арбоби.** Масалан: **Маросимда сўзга чиққан «Ўзбекрақс» бош директори, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган санъат арбоби Юлдуз Исматова (38, 4).** Мазкур вазиятда беш компонентли бирикма олти компонентли бирикмага айланади.

Бешинчи компонент уч сўзли бирикмадан тузилиши ва натижада етти компонентли бирикма шаклидаги унвон номини англатиши мумкин: **Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган халқ таълими ходими, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган соғлиқни сақлаш ходими ва х.** Ушбу шаклдаги унвон номлари таркибида қўлланилувчи «Республика» сўзи адабий тилда ҳам тушириб қолдирилиши кўп учрайди. Масалан: **Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси Э.Ғуломов ҳаяжонланиб шундай деди: –Бугунги шодиёнани уч авлод вакилларининг учрашуви десак хато бўлмайди (54, 5).** Бу ҳолда беш компонентли унвон номи тўрт сўздан иборат бўлганлиги сабабли тўрт компонентли унвон номи сифатида қабул қилиниши мумкин. Бироқ «Республика» сўзи ушбу шаклдаги унвон номларининг ажралмас таркибий қисми бўлганлиги туфайли беш компонентли бирикма шаклидаги унвон номи ҳисобланади: **Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган курувчи фахрий унвони берилсин (38, 1).** Беш компонентли қайд этилган қолипдаги унвон номи таркибида ёрдамчи сўз ҳам ишлатилиши мумкин. Бироқ бу ҳодиса кам тарқалган: **Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган ихтирочи ва рационализатор.**

5. Олти ва ундан ортиқ компонентли бирикма шаклидаги мансаб ва унвон номлари

Кўп компонентли бирикма шаклидаги мансаб ва унвон номларини тадқиқ этиш натижасида маълум бўлдики, кўп компонентли мансаб номлари бир неча усуллар ёрдамида ҳосил қилинади:

1) муайян мансаб мавжуд бўлган муассасанинг, ташкилотнинг номини тўлиқ келтириш орқали ҳосил бўлади: **Анжуманда Тошкент давлат шарқшунослик институти ректори Н.Иброҳимов ... сўзга чиқди (38, 1);**

2) муайян муассаса, ташкилотнинг тўлиқ номи билан бир қаторда унга берилган бирон бир буюк алломанинг номини келтириш орқали ҳосил қилинади: **Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университети ректори ва х.;**

3) муайян мансабдор шахснинг ёрдамчиси вазифасини бажарувчи шахсга нисбатан ишлатиладиган ўринбосар, ёрдамчи каби сўзларни юқорида қайд этилган шаклдаги бирикмалар билан қўллаш орқали: **Ўзбекистон Фанлар академияси Археология институтининг фан бўйича директори ўринбосари ва х.;**

4) муайян лавозимли шахс фаолият кўрсатаётган муассаса ҳамда унинг бўлимини аниқ кўрсатиш воситасида. Масалан: **Олий педагогика институти ўзбек тили кафедраси мудир;**

5) юқори мансабли шахс ўринбосари вазифасининг йўналишини кўрсатиш орқали: **журналистика факультети деканининг ўқув ишлари бўйича ўринбосари;**

6) муассаса жойлашган шаҳар, вилоят номини келтириш орқали ясалади: **Тошкент шаҳар ички ишлар бўлими бошлиғи;**

7) олти ва ундан ортиқ компонентли бирикма шаклидаги мансаб номи таркибида лавозимнинг юқори, ўрта ёки қуйилигини кўрсатувчи биринчи, бош, етакчи, катта, кичик сўзларини келтириш орқали ҳосил қилинади: **Почта ва телекоммуникация агентлиги бош директори А.Жўрабоев ахборот берди (38, 1); Роҳатой Сяфарова, педагогика фанлари илмий тадқиқот институтининг катта илмий ходими (21, 27).**

Демак, қайд этилган усуллар воситасида кўп компонентли мансаб номлари ясалади. Бу шаклдаги мансаб номлари қисқартирилган шаклда ҳам ишлатилиши мумкин. Лекин бунинг учун мансаб эгаси фаолият кўрсатаётган ташкилот ёки муассаса

номи матннинг умумий мазмунидан англашилиши лозим: **Тошкент давлат консерваториясига Гули Жўраевани излаб бордим, у ҳақда биринчи бўлиб унинг устози Офелия Юсуповна Юсуповадан эшитдим. Ректор ҳузуридан тўлиб чиқдим (35, 3).**

Ташкилот ва муассаса номларининг қисқартирилган шаклда қўлланилиши туфайли айти жойда хизмат қилувчи мансаб номи ҳам аббревиатив от иштирокида келади: **ХДП раиси, ТошПМИ ректори, ТошПМИ нинг ректори ҳузурига бордим (38, 3).**

Демак, ўзбек тилида мансаб ва унвон тушунчаларини ифодалаш мақсадида, биринчидан, туб лексемалардан фойдаланилган, иккинчидан, айти шу мақсадда ясама лексемалар ҳосил қилиш усулига мурожаат этилган, учинчидан, мустақил маъноли икки ва ундан ортиқ лексемаларни композиция усули билан қўшиш орқали ҳам мансаб ва унвон номлари фаол ясалган, тўртинчидан, мансаб ва унвон номларини ифодалашда, хилма-хил шаклдаги бирикмалардан ҳам унумли фойдаланилган. Олиб борилган тадқиқот ҳозирги ўзбек тилида мансаб ва унвон номларини ифодалаш учун, асосан, бирикма шаклидаги икки ва ундан ортиқ компонентли қолипларга мурожаат қилинишини кўрсатди.

Фойдаланилган адабиётлар

И.Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. –Т.: «Ўзбекистон», 1997. 326 б.

Абдиев М. Ўзбек тилида шахс номларининг аффиксал усул билан ясалиши: Филол. фанлари номзоди ... дис. автореф. –Т.: 1991. 19 б.

Абдиев М. Ўзбек тилида шахс номларининг аффиксал усул билан ясалиши: Филол. фанлари номзоди ... дис. –Т.: 1991. 185 б.

Абдуллаев Ф. Арабизми в узбекском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. –М.: 1945. С.86 б.

Абдуллаев Ф. Ўзбек тили лексикасининг баъзи бир масалаларига доир//А.С.Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти асарлари. Китоб 1. –Т.: 1949. –Б. 87–102.

Абдураимов М.А. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XIV- первой половине XIX века: В 2 т. –Т.: «Фан», 1966. –Т.1. С.371.

Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Морфология ва синтаксис. –Т.: «Ўқитувчи», 1973. 320 б.

Азербайджанско-русский словарь. –Баку: Азерб.гос.изд., 1965. С. 117.

Аликулов Т. Ўзбек тилида полисемантик отлар: Филол. фанлари номзоди ... дис. –Т.: 1966. 167 б.

Ахматов Н.Р. Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» асари лексикаси: Филол. фанлари номзоди ... дис. –Т.: 1991. 228 б.

Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. –М.: «Наука», 1984. С.944.

Бартольд В.В. Сочинения. Т.7. –М.: «Наука», 1971. С. 663.

Баскаков Н.А. Тюркизмы социальная терминология в «Слове о полку Игореве»//Turkologika (К 70-летию академика А.Н.Конова). –Л.: 1976. –С.225–235.

Баскаков Н.А. Титулы и звания в социальной структуре бывшего хивинского ханства//Сов. Тюркология. -1989. –№1. –С. 63–70.

Бафоев Б. Сложные существительные в лирике Алишера Навои: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. –Т.: 1968. С.21.

Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. –Т.: «Фан», 1983. 157 б.

Башкирско-русский словарь. –М.: Гос.изд.ин. и нац. словарей. 1958. 804с.

Бегматов Э. Ўзбек исмлари имлоси. –Т.: Фан, 1972. -384б.

Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. –Т.: Фан, 1985. -200б.

Бекмухамедов Х. Тарих терминлари изоҳли луғати. –Т.: Ўқитувчи, 1978. -184б.

Бертагаев Т.А. Об этимологии хан-хаган, хатун и об их отношении к хат//Тюрк.исслед. М., 1976. –С.45-51.

Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. В 2 т. –СПб: Тип.Имп.АН., 1869-1871.

Т.1. -1869. -810с.

Т.2. -1971. -415с.

Валиев У. «Девону луғотит турк» -чи/чи аффиксининг от ясашига доир//Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. -1964. -№3. –Б.74-76.

Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). –М.: Высш. Шк., 1972. -614с.

Вяткин В.Л. ЦГА Руз. Ф.1591//Архив В.Л.Вяткина. – Оп.2. – Ед.хр.34. –Л.4.

Гаджиева Н.З. Изафет в тюркских языках//Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. –М.: Наука, 1973. –С.78-91.

Гаффаров М.А. Персидско-русский словарь. В 2 т. –М.: Наука, 1976. –Т.1 -432с.

Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Олтин Ўрда ва унинг кулаши. – Т.: ЎзССР Давлат ўқув-пед. нашр., 1956. -374б.

Гулямов А. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. Аффиксация. Ч.1. Словообразующие аффиксы имен: Автореф.дис. ... д-ра филол наук. –Т, 1955. -50с.

Давлат тилини билишни тақозо қиладиган ихтисослар рўйхати. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат вазирлиги.

Дадабаев Х. Военная лексика в староузбекском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. –Т., 1981. -21с.

Дадабаев Х. Военная лексика в староузбекском языке// Проблемы лексики староузбекского языка. –Т.: Фан, 1990. -212с.

Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных памятниках XI-XIV вв. –Т.: Ёзувчи, 1991. –54с.

Даниленко В.П. Русская терминология. –М.: Наука, 1977. –243с.

Данияров А. Стилистические функции синонимов в современном узбекском языке: Автореф.дис. ... канд.филол.наук. – Самаркан., 1967. –21с.

Данияров Р. Заимствование русско-интернациональных личных имен узбекским языком: Автореф.дис. ...канд.филол.наук. –Т., 1967. –29с.

Дониёров Р. Ёзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари. –Т:Фан, 1977. –160б.

Данияров Р. Техническая терминология узбекского языка на современном этапе:Автореф.дис. ... д-ра филол.наук. –Т., 1988. 43с.

Данияров Р. Термины словосочетания и вопросы их упорядочения//Ёзбек тилининг илмий-техник терминологияси ва уларни тартибга солиш масалалари. –Т., 1991. Б.74-181.

Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. –М.:Рус.яз., 1976. – 1096с.

Додхудоева А.Н. Эпиграфические памятники Самарканда XI-XIV вв. –Душанбе: Дониш, 1992. –Т.1 –40бс.

Древнетюркский словарь. –Л.:Наука, 1969. –676с.

Ёдгоров Х. Ёзбек тили ҳарбий терминологиясининг синхроник тадқиқи: Филол. фанлари номзоди ... дис.автореф. –т., 1996. –256.

Иброҳимов С. Фарғона шеваларининг касб-ҳунар лексикаси. – ЁзССР ФА нашр., 1959. –471б.

Исамухамедова С. Ҳозирги ўзбек адабий тилида синонимлар: Филол. фанлари номзоди ... дис.автореф. –Т., 1963. –145б.

Исенғалиева В.А. Тюркские глаголы с основами, заимствованными из русского языка. –Алма-Ата:Наука, 1966. – 247с.

Искандарова Ш.М. Ёзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони): Филол. фанлари д-ри ... дис.автореф. –Т., 1999. –61б.

Ислом (справочник). –Т.:ЎзСЭ, 1989. –334б.

Йўлдошев М.Й. Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши. –Т.: ЁзССР Давлат нашр., 1959. –362б.

Казахско-русский словарь. –Алма-Ата: Изд. АН КазССР, 1954. – 574с.

- Камол Ф. Ўзбек тили лексикаси. –ЎзФА нашр. 1953. –456.
- Каримов Ш., Шамсутдинов Р. Ватан тарихи. Китоб.1. –Т.:Ўқитувчи, 1977. –5236.
- Карминагий Муҳаммад Вафой. Тухфайи хони: Қўлёзма ЎзРФА Шарқшунослик ин-ти, инв. №2604.
- Кононов А.Н. Грамматика узбекского языка. –Т. Гос.изд.УзССР, 1948. –284с.
- Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. –М.:Изд. АН СССР, 1960. –446с.
- Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом: В 2 т. –Спб. Изд.В.Березовский. 1911. –Т.1. –340с.
- Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. –М.:Наука, 1982. –149с.
- Мадалиев Б. Ҳозирги ўзбек тилида қўшма сўзлар. –Т.:Фан, 1966. –1826.
- Мадвалиев А. Қўшма терминларнинг хусусиятлари ва уларни тартибга солиш масалалари//Ўзбек тили илмий-техникавий терминологиясини тартибга солиш принциплари. –Т.:Фан, 1991. –Б.47-66.
- Майзель С.С. Изафет в турецком языке. –М.-Л.,:Изд. АФ СССР, 1957. –186с.
- Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. –М.-Л.:Изд. АН СССР, 1951. –452с.
- Маматов Н. Ўзбек тилида қўшма сўзлар. –Т.:Фан, 1982. –2346.
- Маъруфов З. Сўз состави. От ва сифат. –Т.:Фан, 1956. –646.
- Мелиоранский П.М. Араб филолог о турецком языке. –Т.1. –Спб., 1900. –296с.
- Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. –Т.:Фан, 1975. –1406.
- Мустақиллик: Изоҳли илмий-оммабоп луғат. –Т.:Шарқ, 1998. –3206.
- Мухтаров Д.Ж.М. Словообразование в узбекском языке аффиксами таджикского языка//ЎзДУ асарлари. Янги серия. –№77. –Самарқанд, 1958.
- Мухтаров Ж., Маматов Н. Ўзбек тилида қўшма сўзлар. –Т.:Фан, 1982. –2346.
- Навойи А. Муҳокаматул луғатайн. –Т.:Бадий адабиёт нашр., 1967. –Т.14. –2726.
- Назарова Ҳ. Заҳириддин Муҳаммад Бобир асарлари учун қисқача луғат. –Т.:Фан, 1972. –1906.

Нарзиева М. Семантическая структура имен существительных возрастной характеристики лица в узбекском языке: Автореф. дис. ... канд.филол.наук. –Т., 1992. -22с.

Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. –Т.:Ўқитувчи, 1995. -128б.

Пинхасов Я.Д. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Лексикология ва фразеология. –Т.: Ўқитувчи, 1969. -80б.

Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. Морфология. –М.:Изд.ин.лит., 1957. -254с.

Расулов И. Улуғ Ватан уруши йилларида ўзбек тили лексикаси: Филол. фанлари номзоди ... дис. Т., 1977. -175б.

Раҳматуллаев Ш. Архаизм. Историзм//Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Т.:Ўқитувчи, 1975. –Б. 56-62.

Русско-азербайджанский словарь. В 2т. –Баку: Изд. Азерб. ССР, 1956-1959.

Т.1 -1956. -728с.

Т.2. -1959. -231с.

Русско-казахский словарь. Под ред. Н.Т.Сауранбаева. – М.:Гос.изд. ин. и нац. словарей, 1954. -935с.

Русско-киргизский словарь. –М.:Гос.изд.ин. и нац. словарей, 1957. -992с.

Русско-таджикский словарь. Под ред. М.С.Асимова. –М.:Рус.яз. 1985. -1280с.

Русско-татарский словарь. –М.:Рус.яз., 1984. -736с.

Русско-турецкий словарь. –М.:Сов.Энцикл., 1972. -1028с.

Русско-туркменский словарь. –М.:Гос.изд.ин. и нац. словарей, 1956. -880с.

Русча-ўзбекча лугат. 2т. Т.: ЎзСЭ, 1983-1984.

Т.1. -1983. 807б.

Т.2. -1984. -797б.

Семенов А.А. Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях носителей их- в средневековой Бухаре// Сов.востоковедение. –Т.5. –М.-Л., 1948. –С.137-155.

Семенов А.А. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени//Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. Труды. Т.ХХV. -1954. –Вып.2. –С.3-75.

Смирнов В. Мнимый турецкий султан, именуемый у европейских писателей XVI в. Calepinus Cuyislibes. Зап.Отд.Рос.Археол.Об-ва. Т. XVIII. –Спб., 1908. –С.52-53.

Словарь иностранных слов/Под.ред.И.В.Лёхина и Ф.Н.Петрова. –М.:Гос.изд.ин. и нац. словарей, 1954. –853с.

Словарь русского языка: В 4. –М.:Гос.изд.ин. и нац. словарей, 1957-1961.

Т.1. -1957. -964с.

Т.2. -1958. -1014с.

Т.3.-1959. -992с.

Т.4. -1964. -1088с.

Татарско-русский словарь. –М.:Сов.Энцикл., 1966. -863с.

Темур тузуклари. –Т.:Адабиёт ва санъат, 1996. -344б.

Тожиев Ё. Ўзбек тилида шахс отлари ясовчи аффикслар синонимияси. –Т.:Фан, 1987. -84б.

Толковый словарь казахского языка. В 2 т. –Алма-Ата:АН КазССР, 1959. Т.1. -337с.

Троицкая А.Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX в. – М.:Наука, 1968. -582с.

Туркменско-русский словарь: Под.ред. Н.А.Баскакова, Б.А.Карыева, М.Я.Хамзаева. –М.:Сов.Энцикл., 1968. -832с.

Турсунов У., Ражабов Н. Ўзбек тили лексикасининг баъзи масалалари. –Самарқанд, 1971. -139б.

Турсунова О.Ф. Ўзбек давлатчилиги тарихида қўлланилган ҳуқуқий терминларнинг лисоний тадқиқи: Филология фанлари номзоди дис. ... автореф. –Т., 2007.

Узбекско-русский словарь. –М.:Гос.изд.ин. и нац. словарей, 1959. -840с.

Усмонов А. Ўзбек тилида термин ясовчи фаол аффикслар: Филология фанлари номзоди ... дис. –Т., 1991. -121б.

Усмонов О. –дор аффикси ҳақида//Ўзбек тили ва адабиёти. - 1976. -№1. –Б.51-56.

Усмонов О., Дониёров Р. Русча-интернационал ўзлашма сўзлар изохли луғати. –Т.:Фан, 1965. -114б.

Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4 т. – М.:Изд. Моск. Ун-та. 1964-1973.

Ханыков Н. Описание бухарского ханства. –Спб. 1843. -279.

Хондамир. Тарих-и Хабиб ас-сийар фи ахбар афрад башар. Ба муқаддима ба калам-и Жалал ад-дин Хумайи. –Ж.ІV. –Техрон, 1954. -796.

Шамсиддинов Х. Функционал-семантик синонимларни юзага келтирувчи психолингвистик омиллар//Ўзбек тили ва адабиёти. - 1997. -№2. –Б.30-34.

Шермухамедов Я., Умаров А. Русча-ўзбекча терминлар луғати. – Т.:Фан, 1981. -294б.

Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. –М.-Л.: Изд. АН СССР, 1962. -274с.

Янги Ўзбекистоннинг 7 зафарли йили. –Т.:Шарк, 1999. -224б.

Ўзбек Миллий Энциклопедияси: -Т.:Давлат илм.нашр., 2000-2005.

Ўзбек Совет Энциклопедияси: 14 т. –Т.:ЎзСЭ, 1971-1979.

Ўзбек тили грамматикаси. II т. –Т.:Фан, 1975. –Т.1. -612б.

Ўзбек тили лексикологияси. –Т.:Фан, 1981. -314б.

Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ хизмати тўғрисида қонун. –Т.:Тошкент Давлат солиқ бош бошқармаси. Сервиз маркази, 1998. -64б.

Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларининг умумҳарбий Низомлари. –Т.:Ўзбекистон, 1996. -495б.

Қиличев Э. Архаизми и историзми в прозе Садириддина Айни. –Т.Наука, 1969. -97б.

Қиличев Э. Бадиий тасвирнинг лексик воситалари. –Т.:Фан, 1982. -86б.

Қўнғуров Р. Ўзбек тили стилистикасидан очерқлар. 1-қисм. – Самарқанд:Ун-т, 1975. -238б.

Ғуломов А. Сўз ясалиши//Ўзбек тили грамматикаси. Т.1. Морфология. –Т.:Фан, 1975. -612б.

Ҳожиев А. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар. – Т.:Ўз ФАН, 1963. -143б.

Ҳожиев А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – ЎзФАН, 1963. -262б.

Ҳожиев А. Ўзбек тили сўз ясалиши. –Т.:Ўқитувчи, 1989. -112б.

Ҳозирги ўзбек адабий тили. II т. –Т.:Фан, 1966. –Т.1. -390б.

МАНБАЛАР

1. Абулғозий. Шажарайи турк. –Т.: «Чўлпон», 1992. 188-б.
2. Айний С. Асарлар: 8т. –Т.3. Куллар. –Т.: «Ўзадабийнашр», 1964. 472-б.
3. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати: 4 т. –Т.: «Фан». –Т.1. -1983. -6566./Т.2. -1983. -6426./ -Т.3. 1984. -6226./ -Т.4. -1985. 634-б.
4. Аҳмедов Б. Амир Темур. –Т.: «Мерос», 1995. 640-б.
5. Баёний Муҳаммад Юсуф. Шажарайи Хоразмшоҳий: Қўлёзма ЎзФА Шарқшунослик ин-ти. Инв.№9596.
6. Бобур. Бобурнома. –Т.:Юлдузча, 1989. 368-б.
7. Ватан газетаси. -1998. Май.
8. Ватанпарвр газетаси. 1998. Сентябрь.
9. Ёқубов О. Улуғбек хазиnasi. –Т.: «Адабиёт ва санъат». -1980. 368-б.
10. Ёқубов О. Кўҳна дунё. –Т.: «Адабиёт ва санъат», 1983. 336-б.
11. Ёқубов О. Адолат манзили. –Т.: «Хазина», 1996. 320-б.
12. Жалолов Т. Ўзбек шоиралари. –Т.: «Адабиёт ва санъат», 1980. 414-б.
13. Иброҳимов А., Султонов Х., Жўраев Н. Ватан туйғуси. –Т.: «Ўзбекистон», 1996. 139-б.
14. Исмоилий М. Фарғона тонг отгунча. Китоб 1. –Т.: «Адабиёт ва санъат», 1982. 408-б.
15. Ишонч газетаси. 1999. Апрель.
16. Йаздий Ш.А. Зафарнома. –Т.: «Шарқ», 1997. 383-б.
17. Кошғарий М. Девону луғотит турк. 3т. –Т.: «Ўз ФАН», 1960-1963.
18. Малик Т. Чорраҳада қолган одамлар. –Т.: «Адабиёт ва санъат», 1985. 224-б.
19. Маърифат газетаси. 1994. Январь, февраль.
20. Мерос//Баёний. Шажарайи Хоразмшоҳий. Ибрат. Фарғона тарихи. –Т.: «Камалак», 1991. 336-б.
21. Мулоқот. -1998. -№2-4. 64-б.
22. Мурод Т. От кишнаган оқшом. –Т.: «Шарқ», 1994. 464-б.

23. Мухтор А. Давр менинг тақдиримда. –Т.: «Адабиёт ва санъат», 1982. 648-б.
24. Назармат. Оловли тонг. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1995. 84-б.
25. Ойбек. Навоий. –Т.: «Шарк», 1995. 448-б.
26. Осим М. Жайхун устида булутлар. –Т.: «Адабиёт ва санъат», 1975. 272-б.
27. Осим М. Карвон йўлларида. Сайланма. –Т.: «Адабиёт ва санъат», 1987. 528-б.
28. Осим М. Зулмат ва муҳаббат нури. –Т.: Ёш гвардия, 1986. 80-б.
29. Солих М. Шайбонийнома. –ЎзФАН, 1961. 331-б.
30. Самандар Э. Тангри қудуғи. –Т.: «Камалак», 1995. 396-б.
31. Солиқ тўловчининг журнали. 1998. -№3-12. -1999; -№4-6. 64-б.
32. Султонов Х. Бобурийнома. –Т.: «Шарк», 1997. 414-б.
33. Тошкент ҳақиқати. -1998. Октябрь.
34. Туркистон. 1995. Январь, февраль, март, апрель, май, сентябрь, октябрь.
35. Усмонов О., Ҳамидов Ш. Ўзбек тили лексикаси тарихидан материаллар (XIX асрнинг охири-XX аср бошлари). –Т.: «Фан», 1981. 320-б.
36. Усмонов Ў. Гирдоб. –Т.: «Шарк», 1995. 352-б.
37. Халқ сўзи. -1990. Июль. -1994. Февраль. -1996; Август, сентябрь, ноябрь. -1997; апрель, июнь, июль, август, сентябрь, октябрь, февраль; 1999. Февраль, апрель, май, август.
38. Холмирзаев Ш. Қил кўприк. –Т.: «Адабиёт ва санъат», 1983. 383-б.
39. Холмирзаев Ш. Тоғларга қор тушди. –Т.: «Ёш гвардия», 1987. 224-б.
40. Ҳуқук. 1998. март, апрель.
41. Чўлпон. Кеча ва кундуз. –Т.: «Шарк», 1991. 288-б.
42. Шайхзода М. Тошкентнома//Дунё боқий. –Т.: «Адабиёт ва санъат», 1988. 424-б.
43. Шарипов Ж. Хоразм. Китоб 1. –Т.: «Бадий адабиёт», 1960. 377-б.
44. Шокиров Ю. Исломи шариати асослари. –Т.: «Меҳнат», 1992. 80-б.
45. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 т. –Т.: «ЎзМЭ» Давлат илм.нашр. 2006-2008.

46. Ўзбек халқ эртаклари. –Т.: «Ёш гвардия», 1981. 288-б.
47. XIX аср Хива Давлат ҳужжатлари. 2 т. –Т.: ЎзФАН, 1960. – Т.2. 403-б.
48. Қодирий А. Мехробдан чаён. –Т.: «Бадий адабиёт», 1967. - 268-б.
49. Қодирий А. Ўткан кунлар. –Т.: «Шарқ», 1995. -400б.
50. Қодиров П. Юлдузли тунлар. –Т.: «Адабиёт ва санъат», 1981. -496б.
51. Қодиров П. Ҳумоюн ва Акбар. –Т.: «Шарқ», 1997. 608-б.
52. Қонун ҳимоясида. -1996. -№8. -1998. -№1-12. 64-б.
53. Ҳаёт. -2008; декабрь.
54. Ҳожиб Ю.Х. Қутадғу билиг. Фотокопия ЎзФА Шарқшунослик ин-ти. Инв.№1809; –Т.: «Фан». 1971. 964-б.
55. Ҳошимов Ў. Сайланма. –Т.: «Шарқ», 1993. 672-б.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши	3
Мансаб ва унвон номларининг ўрганилишига доир.....	5

1 боб. МАНСАБ ВА УНВОН НОМЛАРИНИНГ МАВЗУИЙ-МАЪНОВИЙ ГУРУХЛАРИ

1-§. Мансаб ва унвон номларининг мавзуй гуруҳлари.....	13
1.1. Давлат бошқарувида оид мансаб ва унвон номлари.....	14
1.2. Ҳарбий соҳага оид мансаб ва унвон номлари.....	27
1.3. Ҳуқуқ тизимида оид мансаб ва унвон номлари.....	33
1.4. Солиқ тизимида оид мансаб ва унвон номлари.....	37
1.5. Фан ва таълим тизимидаги мансаб ва унвон номлари.....	41
1.6. Диний мансаб ва унвон номлари.....	46
2-§. Мансаб ва унвон номларининг луғавий қатламлари.....	50
2.1. Мансаб ва унвон номларини ифодаловчи умумтуркий қатлам.....	52
2.2. Мансаб ва унвон номларини ифодаловчи ўзбекча қатлам.....	56
2.3. Мансаб ва унвон номларини ифодаловчи форсча ўзлашмалар.....	58
2.4. Мансаб ва унвон номларини ифодаловчи арабча ўзлашмалар.....	60
2.5. Мансаб ва унвон номларини ифодаловчи русча-байналмилал ўзлашмалар.....	62
3-§. Мансаб ва унвон номларини ифодаловчи лексемаларнинг маъно муносабатлари.....	64
3.1. Мансаб ва унвон номларини ифодаловчи лексемалар полисемияси.....	65
3.2. Мансаб ва унвон номларини ифодаловчи лексемалар синонимияси.....	68
3.3. Мансаб ва унвон номларини ифодаловчи тарихий ва эскирган сўзлар.....	74

**II боб. МАНСАБ ВА УНВОН НОМЛАРИНИНГ ТАРКИБИЙ
ТУЗИЛИШИ ВА ЯСАЛИШИ**

1. Туб мансаб ва унвон номлари.....	78
2. Ясама тузилмали мансаб ва унвон номлари.....	80
3. Қўшма сўз шаклидаги мансаб ва унвон номлари.....	97
4. Бирикма шаклидаги мансаб ва унвон номлари.....	100
Фойдаланилган адабиётлар.....	114
Манбалар.....	121

ОЙДИН МЎМИНОВА

**ЎЗБЕК ТИЛИДА МАНСАБ
ВА УНВОН НОМЛАРИНИНГ
ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ТАРКИБИ**

Тошкент – «Aloqachi» – 2009

Муҳаррир: Г.Каримова
Тех. муҳаррир: А.Мойдинов
Компьютерда
саҳифаловчи: Н.Ҳасанова

Босишга рухсат этилди йил. Бичими 60x84 ¹/₁₆.
«Times Uz» гарнитураси. Офсет усулида босилди.
Шартли босма табағи 8,0. Нашр босма табағи 7,5.
Тиражи 500. Буюртма № 138.

«Aloqachi matbaa markazi» босмаҳонасида чоп этилди.
100000, Тошкент шаҳри, А.Темур кўчаси, 108-уй.